

ԿՐՕՆԵԿԱՆ, ՊԵՏԱԲԵԿԱՆ, ԲԵՆԵՍԻՐԵԿԱՆ, ԵՒ ԲԵՐՈՅԵԿԱՆ.

ԹԻՒ Ե. — ՇՐՋԱՆ Ե.

1872

ՏԱՐԻ Ե. — ՄԱՅԻՍ 31

Կ Ր Օ Ն Ա Կ Ա Ն

ՊՏՈՒՂ ՅԱՆԿԱԼԻ

ՈՐ Է

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՍՈՒՐԲ ԵՍ ՏԵՐ,

ՀԱՐՑԻՆ.

(Շարունկ-ի-ն):

«Ի վէն հայցեմք մեզ օգնութիւն Ամենա-
ազնիւ Երրորդութիւն, օգնեալ մեզ ի ներս-
նեան մերոս», :

Համարձակապէս մատչել ի խնդրուածս
առ Աստուած, ի դէպ է առնուլ ի ձեռին
զմի որ ի սիրելեաց նորա միջնորդ և փա-
տարան. և նովաւ աղաչել զերեսս նորա,
և թախանձմամբ հայցել զխնդիր, զի զոր
օրինակ՝ անձանթք ոչ կարեն մուտ առ-
նել առ թաղաւորն՝ եթէ ոչ միջնորդու-
թեամբ սիրելեացն, ըստ այսմ և անձանթ-
թացեալքն առ Աստուած յանցանօք մե-
ղաց ոչ կարեն համարձակաբար մատչել

առ նա, եթէ ոչ առնուցուն զմի որ ի սի-
րելեաց նորա. ըստ այսմ և երանելիս ա-
րար. մատեաւ առ Աստուած ի հայցու-
ծքս, այլ ոչ առանց միջնորդի, խնդրէ ան-
ախ զօգնութիւն համարձակաբար, և ոչ
առանց բարեխօսի. վասն որոյ վստահու-
թեամբ դիմագրաւ եղեալ կարգէ ասելով
«ի քէն հայցեմք», որպէս թէ դեմ յան-
դիման ունելով զԱստուած համարձակա-
ձայն բարբառի առ նա. ապաքէն ըստ ան-
շուշտ խոստմանն Վրիստոսի թէ «ուր եր-
կու և երեք միաբանեացին յանուն իմ,
անդ եմ ես ի մէջ նոցա», աստանօր ակն
յանդիման տեսանի, զի ժողովս հաւատա-
ցելոց յանուն նորա, միացեալք ի մի սիրտ,
և ի մի լեզու հաւատով և ջերմեռանդ հո-
գւով, յանձն առնու Վրիստոս ընդ նոսա
լինել. ի նոցա աղօթել առ Հայր, զնոցա
աղաչանս լսել՝ ամենալուր ականջօք. հա-
ւատոյ տեսութեամբ ականարկեալ իմանի,
ըստ որում զլուխ եկեղեցւոյ, և մէք ան-

դամք անդամոց նորա ըստ առաքելական բանին, որպէս ասէ սուրբն Օգոստինոս ի վերայ բանին Գաւթի. Սաղ. 25. յըսկիզբն “ Խոնարհեցո՛ Տէր զունկն քո ” . աղօթեսցէ վասն մեր, և աղօթեսցէ ի մեզ, և աղօթեսցի ի մէնջ . աղօթեսցէ վասն մեր իբրև քահանայ մեր. աղօթէ ի մեզ իբրև գլուխ մեր. աղօթի ի մէնջ իբրև Աստուած մեր: Ապա ծանիցո՛ւք զմեր ձայնըս ի նմա, և զձայնս նորա ի մեզ . աղօթի ի կերպարանս աստուծոյ. աղօթէ ի կերպարանս ծառայի. անդ արարիչ, աստ արարած. աղօթեմք առ նա նովաւ, և ի նմա. և ասեմք ընդ նմա. և ասէ ընդ մեզ. ասեմք ի նմա. ասէ ի մեզ: Բայց աստանօր աղօթելն է ոչ ըստ բանի կամաց, և ոչ ըստ բանի շրթանց կամ գործոց, այս ինքն աղօթական բանս ասել առ Հայր, կամ ծնրադրութիւնս առնել առաջի Հօր, հառաչել արտասուել որպէս ղողանջեն ոմանք: Այլ որպէս մեծն Գրիգոր ասէ, զիրք ԻԲ. Բարոյականաց, զԼ. ԺԼ. “ Բարեխօսելն կամ աղօթելն որդւոյ՝ է ցուցանել Հօր զանձն իւր մարդ, և աղաչելն վասն մարդկային բնութեան՝ է առնուլ զմեր բնութիւն ի բարձրութիւն աստուածութեան իւրոյ: Եւ ըստ սրբոյն Աբրահիմ Ամբրոս. Սեկն. Սաղմոսաց զԼ. ԺԼ. “ Քանզի ինքն է, ասէ, որ առ ինքն վասն մեր բարեխօսէ, այս ինքն փորձ չարչարանաց մերոց մարմինն առ աստուածութիւնն. ըստ այնմ է ընդ աջմէ Աստուծոյ. որ և բարեխօս իսկ է վասն մեր ” : Եւ թէ “ ես աղաչեցից առ Հայր ” . այս ինքն բարեխօսեցից զՀայր, և այլ միւթարիչ տացէ ձեզ ” : 3ովհան. ԺԴ. 18: Որպէս գեղեցիկ խօսի Ամբրոսիան փոզն յառեւա-

բանութեան իւրում բացայայտելով զաղաչելն բանիւ բարեխօսութեան, ի ճառն Հոգ. և ի ճառն Համբ. ըստ այնմ գորով Աստուած ընդ նոսա, և ի նոսա, և նոքա ընդ նմա, և ի նմա, առնուն՝ զոր հայցեն, և ընկալնուն՝ զոր խնդրեն, և այս վճարի ի դարձմանէ կամաց նոցա առ նա, և ի յարելս սիրով ընդ նմա. վասն որոյ և նա դառնայ ի կամս տալով զհայցուածս, ըստ այնմ, “ Չորինչ խնդրէք հաւատով յառնուն իմ ի Հօրէ իմմէ՝ տացի ձեզ ” . և թէ “ դարձարո՛ւք առ իս որդիք մարդկան, և ես դարձայց առ ձեզ ” : Եւ զայս անշուշտ տեսանելով աչօք հաւատոյ, հայցէ անտի զօգնութիւն յասնն “ մեզ օգնութիւն ” : Աստուած գորով. նախախնամիչ՝ նախախնամէ զմեզ յարաժամ իւրով անձառմարդասիրութեամբն, որպէս ասէ Սողոմոն Իմաստ. Չ. 8. “ զփոքրն և զմեծն ինքն արար, և մի օրինակ խնամ ունի ամենեցուն ” . զորմէ ասէ սուրբն Աբրահիմ Ամբ. ի Սեկնութեան Իմաստ. անդ. որք փոքր մարդկան կարծեացն վասն չքաւորութեան և մեծն վասն հարստութեան, հաւասար արարածք են Աստուծոյ. և խնամէ զաղքատն աստ ի չքաւորութեան պահելով և անդ ի մխիթարութեան, որպէս ասաց Քրիստոս. իսկ զմեծատունն խնամ, զի տալով յընչիցն՝ զոր ետ նմա Աստուած, ողորմութիւն, սրբեսցի, և ի դատելն արդարութեամբ, նովին նմին չափեսցի: Եւ Ամբրոսիոս զրէ, զիրք Ա. ի վերայ Պաշտ. ԺԲ. “ Ո՞ր գործաւոր անխնամ թողու զգործ իւր. ո՞ւրքանիցէ և ընդ վայր հարկանիցէ, զոր համարեցաւն հաստել. եթէ անիրաւութիւն է Հնովունն, ոչ ապաքէն մեծագոյն ևս անիրաւութիւն է

առնելն և ոչ խնամելն. զի չառնել զիմն չէ ինչ անիրաւութիւն, բայց զարարեալն չննամել՝ յետին անգթութիւն. ըստ այսմ և Գէորգ վարդապետ գրէ ի Սեկ. Եսայ. 44. 10-11. 24. « զի չառնելն և չստեղծուն բնաւ չէր ինչ տրտունջ. իսկ զարարեալն ի տանջանս մատնել՝ բազմաց անտեղի թուի,,. ըստ այսմ և Մովսէս ասէր: Իսկ կրկին նկատի նախախնամութիւնն Աստուծոյ. ի միտս Աստուծոյ կամ յարուեստի Աստուծոյ և ի ներգործական կառավարութեան ի ժամանակի. ըստ երկրորդին զանազանապէս նախախնամէ, երբեմն բարեօք, իսկ երբեմն թոյլտուութեամբ չարի, գալ ի ճանաչումն կամաց նորա, և յուղղութիւն վարուց, մինչ զի փորձութեամբ թշնամոյն ևս պատահի բարի, կամ առաւելութիւն գործոց բարեաց. որպէս ասէ հռետորն քաջ Տէր Առաքել Սիւնեաց Ապիսկոպոսն. Մեկ. Սահ. Գաւթի. հարցանէ նախ՝ թէ վասն էր թոյլ տայ նմա այս ինքն սատանայի՝ Աստուած փորձել զմարդիկ. պատասխանէ՝ զի սատանայ պատճառ լինի ընտրելոցն ընտիր լինել. զի եթէ ոչ էր ասէ մարտուցեալ ընդ Նախավկային՝ ոչ էր տեսեալ նա զերկինս բացեալ, և զՍրգի ընդ աջմէ Հօր նստեալ: Եւ թէ ոչ էր մարտուցեալ ընդ Առաւորչին մերոյ, ոչ էր եղեալ Առաւորիչ աշխարհի, կամ տեսնել զԱստուածութիւնն իջեալ յԱջմիածինն. և թէ չէր մարտեալ ընդ Ադամայ՝ ոչ էր Աստուած ի բնութենէս ծնեալ, և մարդկային մարմնով յԱստուածական փառս վերածեալ: Ասան որոյ ասէ մարգարէն, « Մի՛ սպանաներ զնոսա՝ զի մի՛ մոռացին զժողովուրդի քոյ. այլ

ցրուեա՛ զնոսա զօրութեամբ քով,,. : Եւ սուրբն Օգոստինոս գրէ, յինքեր . . 44. ԺԵ. « Աստուած ծայրագոյն բարի զոլով ոչ իւրիք թոյլ տայր չարի իմիք լինիլ ի գործս՝ եթէ չէր այնչափ բարի և ամենակարող, մինչև նաև ի չարէն առնել բարի. քանի՜ օգուտ ծագեցոյց յանհաւանութենէ Յուդայի և յանգթութենէ Հրէից,,. : Եւ սուրբն Յովհան Ոսկեբերան գրէ, « Աստուած ըստ իւրում ամենազօր բարութեան առաւել պատշաճ համարեցաւ ի չարեաց հանել բարիս, քան արգելլուլ զչարիս. ըստ այսմ թոյլ տայ Աստուած չարեաց հասանել առ մեզ ըստ անձառ. և անհաս նախախնամութեան իւրում. զի ուղղեալ զկամս մեր, խնդրիցեմք զնա ինքն՝ և զմարդասիրութիւն նորա,,. : Եւ ահա՛ այս աստանօր իմանի, զի նախ պատժօք խրատէ, որով ուղղեմք զմեզ ի բարին. երկրորդ տայ խնդրել զօգնութիւն իւր՝ որ և պատիժ՝ որ էր յինքեան չար, եղև պատճառ բարեաց. վասն որոյ պատշաճապէս երգէ « մեզ օգնութիւն,,. : Եւ այս կարի իրաւամբ, զի սէր նորա բազում զոլով առ կամարարս իւր, օգնութիւն իւր ոչ անտես առնէ, այլ յարաժամ ի ձեռն հրեշտակաց իւրոց առաքէ ի սէր սրբութեան իւրոյ. որպէս և Գաւթի ծանուցանէ յասելն, « Հրեշտակաց իւրոց պատուիրեալ է վասն քոյ ի պահել զքեզ յամենայն ճանապարհս քոյ,,. : Եւ թէ « Բանակք հրեշտակաց Տեառն շուրջ են զերկիւղածովք իւրովք, և պահեն զնոսա,,. : Օսա նոյն ինքն վկայէ յասելն առ Յակօբ, « Ես ահաւասիկ ընդ քեզ եմ պահել զքեզ յամենայն ճանապարհս քոյ, զի ոչ թողից զքեզ,,. : Ծնն.

ԻՐ. 15. ուր ասէ սուրբն Եփրեմ Մեկն. Ծնն. անդ. “Աստուած էր ընդ Յակոբայ, և եցոյց զինքն նմա. և հրեշտակաց յանձն արար պահել զնա ի ճանապարհին ուր և երթայցեր. վասն որոյ ցանկայր սմա Դաւիթ ասելով, “Օգնութիւն ինձ ի Տեառնէ եկեսցէ,,. և դարձեալ “Տէր է իմ օգնական և ես ոչ երկեայց,,: Բստ սըմին և երանելիս փափագեալ աղաղակէ “Ի քէն հայցեմք մեզ օգնութիւն,,. և զի հրաման օգնութեան է ի Տեառնէ, որպէս և հրամանն պատուհասի, վասն այսորիկ յարակցէ բացայայտաբար “Ամենասուրբ Երրորդութիւն,,: Օ. իմրդ և որպէս ասիւր սուրբ զԱստուծոյ՝ ասացաք սակաւուր յառաջին տան. աստ մնայ տեսանել զամենասրբութենէ նորին: Եւ արդ՝ բառաւ Ամենասուրբ միացուցաբար ասի զԱստուծոյ, որպէս Երրորդութիւնս, զի գորով երեք անձինք ի միութեան հարթ և հաւասար էութեամբ և զօրութեամբ, կամօք մի, և սրբութեամբ անչափ նոյնչափ. վասն որոյ միացուցանելով ասեմք “Ամենասուրբ Երրորդութիւն,,. զոր հրեշտակք զատաբար աղաղակելով զհաւասարութիւն յայտ առնէին յօրհնել նոցա Սուրբ. Սուրբ. Սուրբ. ապա զմիութիւն հաւասարութեանն բացայայտեալ ասէին “Տէր զօրութեանց,,. զնոյն և մեք առեալ գոչեմք յերգս Եկեղեցւոյ “Սուրբ Աստուած Հայր. Սուրբ Աստուած Որդի, Սուրբ Աստուած և Հոգի. ուստի անուանեմք երեքսրբեան սրբասացութիւն. ըստ այսմ և ի զիրս Եօթնկարգնի գրի երես 460. տեսանէ Եսայի զԱստուած նստեալ յաթոռ փառաց, զոր օրհնէին հրեշտակք ասելով “Սուրբ.

սուրբ. սուրբ. Տէր զօրութեանց,,: Պատասխանէ ասէ մեկնիչն թէ սուրբդ անուն երեքինել զԵրրորդութիւն անձանց նշանակէ, տէրդ անուն միանգամ միայն ասացեալ՝ զմիութիւն էութեանն յայտ առնէ. այս եղև միտ ասէ բաբունւոյն Սիմէօնի, որ ասէ “Սուրբ՝ այս է Հայր. Սուրբ՝ այս է Որդի. Սուրբ՝ այս է Հոգի Սուրբ,,: Ապա ըստ այսմ միացուցաբար երգեաց երանելիս, “Ամենասուրբ,,. և ըստ նշանակութեան բառիս՝ ցուցանէ ամենեւին սուրբ լինելն՝ գորով վերացեալ յամենայն բաղադրեալ իրաց և ի բաղադրեալ ներգործութենէ, որպէս յառաջագոյն մեկնեցաք ասելով “Զինչ պարզութիւն և գերամաքուր ներգործութիւն,, և ին. ապա ըստ սմին մտաց ևս ասաց “Ամենասուրբ,,: Եւ զի բառս այս միայն զԱստուծոյ ասի, վասն այսորիկ յարէ ասելով “Երրորդութիւն,,. սկսեալ յԱղամայ մինչև ի Վերիտոս նահապետք և մարգարէք՝ զանազան օրինակօք, և մարգարէական բանիւք խօսեցան զճմարտութենէ Ամենասուրբ Երրորդութեանն. յորոց և մինն Աստուածապատումն Մովսէս՝ զայս անձառ խորհուրդ ամենասուրբ Երրորդութեան յրկրզբան զրոց ծանոցց յասելն “ասաց Աստուած՝ եղիցի, և եղև,,. զորմէ ասէ մեծն Սարգան, ասէ մեծն Եսայի. Մեկ, Ծնն. զԼ. Ե. 11. “Խուլք լուարուք, և կոյրք տեսէք,,. և ով է խուլն և կոյրն. եթէ ոչ լսէ, և ոչ տեսանէ զյայտնի աստուածաբանութիւն ասացելոցս յաղաքս ամենասուրբ Երրորդութեանն, զի ով ոք արհեստաւոր յորժամ միայն իցէ, և ոչ ունիցի լսող, ասիցէ գործեսցէ զայս ինչ և զայն ինչ, այլ յայտնի է թէ՛ շարժիւր

ի բարի կամս և օրն, և բարբառէ բանն Որդի, և յօրինէր ըստ բարի կամս և օրին, որ նոյն է և մի երկոցն բնութիւն կամք և գործք: Իսկ ի լրման օրինաց և մարգարէից՝ մինն յերեքանձնեայ Աստուածութեանէ բանն և իմաստութիւն և օր Յիսուս, բացայայտ քարոզեաց մեզ յասելն առ աշակերտսն իւր «Մկրտեցէք զամենայն լեթանոսս՝ յանուն և օր, և Որդւոյ, և Հոգւոյն Արդոյ, ։ Ապա և սա նմին երկրպագու, և նորին շնորհաց լուսովն հոգեզարդեալ զհաւատոյ բան ի զղջմանն յառաջ ածէ, զի դիւրաւ շարժեցէ զԱստուած ի հաշտութիւն, և ընկալցի զոր հայցէ՝ անյապաղ. վասն որոյ քաղցրաբանէ ասելով «ի քէն հայցեմք մեզ օգնութիւն՝ ամենասուրբ Արքորդութիւն, ։ որպէս թէ կամի ասել «Հոգւով աղերսեմք, և բերանով հայցեմք ի քէն ի միութենէ, յամենայնի գերածայրեալ Արքութենէդ յերեքանձնեայ Աստուածութենէդ, զի օգնեցես մեզ յետին թշուառացելոցս և եղկելի որդւոց քոց, որք կամք ապաւինեալ ի մարդասէր կամս մեծի Տէրութեան քոյ, և սպասեմք մեծի և առատ ողորմութեանդ քում, ըստ Անուէացելոցն առաքանից՝ որք ընկալան յանձինս զգթութիւն քոյ և զողորմութիւն. ուստի վերստին հայցեմք և թախանձանօք ժտեմք, լեր մեզ զօրավիգ և օգնական ի նեղութեան մերում, զի թէպէտ եմք միջօր ծանրաբեռնեալք, այլ հաւատովք քեզ նուիրեալք. ապա մի լեցի փակել դրանն ողորմութեան և գթոյ մարդասիրութեան, այլ հայիլ ամենատես աջօք քովք ի վշտակրութիւն մեր, որ կամք զխակոր և ամօթապարտ առաջի մեծի բարեսիրութեան

քոյ, ։ դառնայ ապա և վերստին հայցէ ասելով «օգնեա՛ մեզ ի նեղութեան մերում, ։ Աւ զոր նեղութենէ արդեօք ասէ. ինձ թուի թէ՝ և զերկուսն տայ մեզ իմանալ, զհոգւոյ և զմարմնոյ. ըստ առաջնոյն այս է, ըստ որում բարերարն ստեղծ զմարմին՝ որով հոգին կարողացի լինել կատարեալ առաքինութեամբ. իսկ ի տիրանալ մարմնական գործեաց՝ ոչ բարւոք լրանայ հոգեկանն. զոր օրինակ ի մաշիլ գործեացն արուեստականաց ոչ բարւոք գործս ի լոյս ընծայէ. և կամ համաձայնին աղեաց քնարին ոչ բարւոք ձայնս արտայայտէ. և զի հոգին յարաժամ տենչայ և փափագի կատարելութեան առաքինութեամբ, որպէս երեխան յարգանդի մօրն՝ յամբողջութեան. և յոչինչ կարեն՝ հիւժեալ հաշի, և ի մեծի նեղութեան մնայ. որպէս ասէ Առաքել վարդապետն, մեծ կարօտութիւն է և տուգանք, որ խնդրէ շահիլ, և ոչ կարէ լիապէս գտանել վաշխն և շահն ամենայն իրաց. վասն որոյ աստ հայցէ օգնութիւն ազատ մնալոյ ի նեղութենէ հոգւոյն, և անդորրապէս գործելոյ զհաճոյս Աստուծոյ. որպէս և Ղաւիթ համաձայնեալ ասէ «Ի նեղութեան իմում ես առ Տէր կարգացի, և լուաւ ինձ յանդորր, ։ Ղաւ տես աստանօր զսէր երանելոյս առ Աստուած, զի ոչ ասէ անհետ արա զնեղութիւնս մեր զմարմնոյն, այլ հայցէ օգնութիւն ասելով, «օգնեա՛ մեզ ի նեղութեան մերում, ։ զի գոյով նեղութիւնն մարմնոյ՝ խթան տիրատուր վաստակոց բարեաց, և բով քննութեան մարդկան, ևս և յայտնիչ փառաց մարդասիրութեան և արդարութեան Աստուծոյ. վասն որոյ ըստ երկրոր-

դին այս ինքն ըստ մարմնոյ օգնութիւն և եթ տկարութեան հայցէ, զի կարողասցի գործակցիլ ընդ հոգւոյ յարդիւնաւոր առաքինադործ վաստակս և եթ. ըստ որոյ և սուրբն Ներսէս Ամբ. ասէ, Սեկ. Առակ. գլ. Գ. 11. «Քանզի բարեկեցութիւնն ստուեր է հոգւոյն, և նսեմացուցիչ Աստուծոյ հայեցողութեան, նեղութեամբ ձգիմք առ նա. «ի նեղութեան իմում ես առ Տէր կարգացի», : Այլ թէ «յորժամ սպանանէր զնոսա՝ խնդրէին զնա», : Այսան այսորիկ ասէ՝ ածէ ի վերայ մեր զերատ զանազան նեղութեանց, զի իբրեւ զոսկի փորձեսցէ, և առ ինքն ձգեսցէ. վասն այսորիկ ասէ մի՛ լքանիր յուսահատութեամբն թէ՛ անտես եղէ յԱստուծոյ. և մի՛ վհատիր ի յանդիմանելն զքեզ՝ կամ իշխանաց բռնութեամբ կամ իւր պատուհասիւն, հիւանդութեամբ կամ աղքատութեամբ, զի սիրոյն Աստուծոյ է այս ցոյցք, որ կամի զքեզ յերկրաւորացս օտարացուցանել, և առ ինքն բարձրացուցանել. որպէս գրէ Պետրոս «Սիրելիք մի՛ օտարոտի համարիք զեռանդն ինչ, փորձութիւնս ձեր լիցի, այլ իբրեւ հաղորդեալք Քրիստոսի չարչարանացն. ահաւասիկ՝ զոր սիրեաց՝ որդւոյն շնորհաց զչարչարանս, զնոյն և զնորին փառսն արժանացելոցն չարչարանաց, :. ուրեմն ապա սիրելիք որդիք են, ըստ որում ասէ, «տանջէ զամենայն որդի, զոր ընդունի», :. ըստ այսմ և Կուռնել. ասէ ի Սեկ. Յայտ. և այլք. Ուստի և սուրբս որպէս խթան աստուածապարգեւ ընդգրկէ զնեղութիւնս մարմնականս, բայց զի մի՛ ի հարստահարութենէ ակարութեան յաղթեսցի հոգին, և կամ թափուր ի բարի գործոցմը-

նասցէ, խնդրէ և հայցէ զօգնութիւն նորա ի սաստկանալն նեղութեան ասելով, «օգնես մեզ ի նեղութեան մերում», : որպէս թէ կամք են ասել, ով Տէր իմ՝ դու որ յոչնչէ գոյացուցեր զմեզ, և հանապազ մարդասիրապէս նախախնամես զանազան պարգևօք ձրի ողորմութեամբ քով, զի նոքօք զառաքինական վարս ստացեալք վայելեսցուք զքեզ զերանութիւնդ ամենեցուն. վասն որոյ նախախնամես զմեզ՝ աղաչեմք, քաղցրութեամբ կամօք քովք, յայսմ նուագի ևս շնորհելով ամենազոր օգնութիւնդ ի նեղութեան մերում հոգւոյ և մարմնոյ, զի արագապէս ժամանեալ կարողացուցէ զմեզ յաղթել աշխարհի և իշխանին խաւարի այսոյն չարութեան, և բազմարդիւն պտղովք առաքինական վաստակոց յարիլ ի քեզ՝ ի հանգիստդ տիեզերաց, և վայելել յանգրաւ յաւիտեանս զնոստացեալն քո զարքայութիւն. Այլ զի սա է մեծ և գերազոյն ձիր, կրկնէ զբարեխօսութիւն սրբոյն Յակօբայ. և նովաւ ժտէ զի վաղագոյն և արագ ընկալցի զայս օգնութիւն ասելով, «բարեխօսութեամբ և աղօթիւք, և ին. նոյն է և այս ընդ վերոգրեալ մեկնութեան. տես անդ յերես 91—94, (տես Արարատ թ. Գ. Մարք) :

Հայցեալ զայսչափ երախտիս յամենաստեղծ ձեռանէն Աստուծոյ, դառնայ ապա և հրաւիրէ զամենայն գործս հզօր ձեռաց նորա յօրհնաբանութիւն, ընդ բնականս սեռից՝ զարարիչն ամենեցուն, ըստ իւրաքանչիւր կարգի՝ յասելն, «օրհնեցէք ամենայն գործք Տեառն, առեալ զայս յօրհնութենէ երկից մականն»՝ պատշաճապէս երդէ. յընդմիջել օրհնութեանն՝

որոյ պատճառն է ըստ իմում տեսութեան, զի հրեշտակն՝ որ կայր ի մէջ երկից մանկանց ի հնոցի, յընդմիջել բանից նոցա երեւցոյց զինքն. ուստի յարեալ Աղարիս յառաջագաս լինելով ընկերացն և ասաց զբանս, հրաւիրելով զամենայն արարածս ի գովութիւն և յօրհնաբանութիւն արարչին. ըստ նմին և սա գեղեցկապէս ասէ յընդմիջել բանից իւրոց յերգելն՝ «Օրհնեցէք ամենայն գործք Տեառն» :

Օրհնելն զԱստուած ըստ երկից իմանի, ըստ բանի մտաց, ըստ բանի շքութանց, և ըստ բանի գործոց. ըստ առաջնոյն օրհնեն հրեշտակք, ըստ երկրորդին՝ մարդիկք, ըստ երրորդին ամենայն անզգայ արարածք, ուր ամենայն գործ ասելով՝ զամենայն արարածս՝ զեմանալիս՝ զգալիս՝ և զանզգայս միանգամայն ի մէջ բերեալ հրաւիրէ յօրհնաբանութիւն: Եւ թէպէտ գործովք Տեառն՝ տիրապէս մարդն նշանակի, այլ աստանօր լայնաբար առեալ զամենայն գոյակս ցուցանէ, որպէս և Պօղոս առնէ յասելն, «Անբերեցիքն Աստուծոյ՝ արարածովքս իմացեալ տեսանին», ուր բառիս «արարածք», բանիւ գոյացեալ ևս ի մէջ բերէ. և զի հաստիչ սոցա՝ ոչ այլ ոք, այլ միայն Քրիստոս, վասն այսորիկ ասէ «ՎՔրիստոս թագաւորն», Քրիստոսը անուն օծեալ թարգմանի, և զի օծումն Քրիստոսի յերիս նկատի, անձնական, շնորհական, և հաղորդական. ըստ առաջնոյն ասի օծումն՝ որով մարդկութիւնն յանձն բանին միաւորութեամբ ասի օծանիլ յաստուածութենէ անտի, և կացուցանիլ Քրիստոս կամ օծեալ, և որդի Աստուծոյ բնական, և այս եղև գոր-

ծակցութեամբ Առաքելոյն սրբոյ, վասն որոյ ասացաւ ի Հանգանակի «մարմնացաւ մարդացաւ, ծնաւ կատարելապէս Առաքելոյն սրբով», : Ըստ երկրորդին ասի օծումն՝ ըստ համայն պարգեաց և շնորհաց Առաքելոյն սրբոյ, որով ասի օծեալ Առաքելոյն սրբով և զօրութեամբ, և ըստ այնմ Վործոց, Ժ. 38. «զՅիսուս որ ի Նազարեթէ՝ զոր օծն Աստուած Առաքելոյն սրբով և զօրութեամբ», և ըստ Սողոմոնի. Առաք. «Իմաստութիւն շինեաց իւր տուն, և կանգնեաց սիւնս եօթն», և ըստ Եսայեայ. «և հանգիցէ ի վերայ նորա հոգի իմաստութեան և զօրութեան, հոգի գիտութեան և աստուածաշնորհութեան, հոգի երկիւղի և հեզութեան և խորհրդոյ», : Եւ ըստ երրորդին օծումն ասի, որով օծանին հաղորդեալքն ընդ նմա հաւատով և շնորհօք. և ընթանալով զհետ շաւղաց նորա, և ընդունելով ի նմանէ զանունն քրիստոնեայ, ըստ այնում, «և դուք օծութիւն ունիք առ սրբոյն, և գիտէք ամենեւեկն», : Ա. Յովհան. Բ. 20. 27: Եւ դարձեալ «և դուք օծութիւնն զոր ընկալարուք ի նմանէ, բնակեցէք ի ձեզ», : Եւ ըստ Պօղոսի, Բ. Կորն. Ա. 21. «Այլ որ հաստատեացն զմեզ ձեռք հանդերձ ի Քրիստոս, և օծ զմեզ, Աստուած է, որ և կնքեաց զմեզ և ետ զառհաւատչեաց Առաքելոյն ի սիրտս մեր», և դարձեալ Երգ. «Իւղ թափեալ է անուն քո, զհետ քո ի հոտ իւղոց քոց ընթացուք», : ըստ այնմ օծման օծանիլ ասին ամենայն սուրբք և արդարք. վասն որոյ աղաղակէին ասելով Յայտ. «արարելի զսոսա թագաւորս և քահանայս Աստուծոյ մերոյ թագաւորիւ ի վերայ երկ-

րի,, : Աւ զի սորա և եթ ի մարդկանէ ճշմարտապէս օրհնեն և բարձր առնեն զԱստուած. վասն որոյ գեղեցիկ դասաւորութեամբ ասաց, “ զՔրիստոս թագաւորն՝ դատող օրինաց և պսակող հնազանդեցոյ մեկնի, և հատուցանող ըստ իւրաքանչիւր գործոց,, և զի ըստ Գաւթի, “ Թագաւոր մեծ ի վերայ ամենայն երկրի Աստուած է,, և ըստ արդար իրաւանց դատող, և պսակող զկամարարս իւր. վասն այսորիկ յիշատակեաց թագաւորդ անուն. ըստ սմին աղաղակէին սուրբքն ի յերկինս ասելով, “ զոհանամբ զքէն Տէր Աստուած մեր ամենակալ՝ որ էն, և ես, և առեր զօրութիւն քո մեծ և թագաւորեցեր,, : Աւ հրեշտակք հրատարակեալ գոչէին, “ եղև թագաւորութիւն ամենայն տիեզերաց Տեառն մերոյ՝ և Յիսուսի Քրիստոսի իւրոյ, և թագաւորեսցէ ի վերայ ամենայն յաւիտեանս յաւիտենից,, : Ըստ այսմ և ասաց “ Թագաւորն,,. ապա ասել որպէս թէ կամի, ըստ երիցն դիմաց, ամենայն գործք Տեառն էակք անզգայք օրհնեցէք ընդ մեզ զարարիչն ամենեցուն զԱստուածս ի կարգի արդեամբք գործոց ձերոց, զի սրբեաց զմեզ յանիծիցն զորքն կալաք ի Տեառնէ՝ յասելն “ անիծեալ լիցի երկիր ի գործս քո,, և դուք որդիք մարդկան՝ ժողովք հաւատացելոց օրհնեցէք զԱստուած, որ փրկեաց զձեզ անդին արեամբն իւրով ի ձեռաց սատանայի, և արար որդեգիր շօրն երկնաւորի, և միշտ նախախնամէ անչափելի սիրով իւրով : Աւ դուք դասք հոգեղինաց՝ բարեբանութեամբ օրհնեցէք ընդ մեզ զԱստուած, որ հաշտեցոյց զձեզ ընդ մեզ, և փառաւորեաց ի յերկինս և ի յերկրի, օծեալն Աստուած

և թագաւորն ամենեցուն Քրիստոս որդի Աստուծոյ. ապա ի յիշատակել զփառաւորիչս անուանորա օրհնութեամբ և գովութեամբ հանդերձ բարձր արարէք զփահեծան տէրութիւն և զմեծ վայելչութիւն նորա, ուստի յարէ ասելով, ի “ յիշատակի սորա բարձր արարէք յաւիտեան,, : Յիշատակ սրբոց տեսանի աւանդեալ յեկեղեցիս յառաքելոց անտի, որպէս գրէ Պօղոս Եբբ. ԺԳ. 7. “ Յիշեցէք զառաջնորդս ձեր,, այս ինքն “ յուշ արասցիք ընկեր առ ընկեր, որք խօսեցան ձեզ զբանն Աստուծոյ, հայեցեալք՝ յես զնացից նոցա՝ նմանողք եղբրուք հաւատոցն,, , ուր ասէ մեկնիչն “ տեսանեմք ի բանէս զառաքելական աւանդութիւնս՝ թէ հաւատացելոց մտադիւր պարապել արժան է, ի յիշատակս վարուց տօնից սրբոց փոխարելոց ի յերկինս հաղորդ լինիցիք պատուելով զնոսա, և հետեւելով վարուց և վարդապետութեան նոցա և գործոց սրբոցն Աստուծոյ, և մանաւանդ առաքելաշնորհ վարդապետաց. զի ոչինչ այնպէս յորդորիչ է ի յանձնառութիւն աւետարանական վարուց, քան լսել զվարդապետութիւն, և տեսանելն գործովք վիպեալ. բանք և օրինակք կրկին թեք են առ ի վերացուցանել զմարդն յստորայնոցս առ Աստուած. գիտել զգործելին, և տեսանել զեղանակ գործելոյ կատարումն է ամենայն արհեստից,, և զկնի ասէ “ կատարեալ նմանողութիւն առ սուրբս այնու վճարի, յորժամ ի յիշել զգործս նոցա յիշեցեմք և զվաստակս նոցա առ Աստուած, որովք ի բարեխօսութիւն մեր շարժեմք զնոսա. և ի հակառակէն տեսաք հմտութեամբ, զի վերջացեալքն ի կար-

դալոյ առ նոսա վերջացան գլխովին ի համեմատութենէ վարուց նոցա, զի կարծելով զՔրիստոս մեծարել, որք էին ի Առտերական աղանդոց, անմեծար արարին զԾառայս նորա, որով յերկոցունց ևս անօգնական մնացին: Աւ դարձեալ ի վերայ բանին թէ՛ « ի պէտս սրբոց հաղորդեցաբուք », . և ուով՝ . զԼ. ԺԻ. 15. ասէ թէ՛ բազումք այսպէս մեկնեն, ի յիշատակս օհից սրբոց փոխադրելոց յերկինս՝ հաղորդ լինիցիք, պատուելով զնոսա, և հետեւելով վարուց և վարդապետութեան նոցա, որովք յայտնապէս երևի թէ՛ վասն այնր աւանդեցին զյիշատակս սրբոց, զի յիշելով զնոսա՝ նմանող լինիցին նոցա հաւատով և գործովք բարեաց, և ի դէպ ժամու ընկալցին զբարեխօսութիւն ի նոցանէ, ի պէտս հոգեկանաց և մարմնականաց, և ի պատիւ սրբութեան նոցա. և զի սա է մի ի պանծալի սրբոց և ի կամարարացն Աստուծոյ փառաւորեալն ի յերկինս և ի յերկրի, հրեշտակն ի մարմնի հրաշալին Յակօբ, ապա ի յիշատակել և ի պատուելն զսա արժանապէս, բարձրացուցանել օրհներգութեամբ պարտ է զամենամեծ տէրութիւն ընտրողին և պսակողին, որ վարձատրէ փառաւորէ և պսակէ զսիրելիս իւր, և զփառաւորիչս անուան իւրոյ. ուստի ըստ կարգի յարէ ասելով՝ « բարձր արարէք յաւիտեան », : Բարձր առնելն է բարձրացուցանել զանուն նորա, և մեծացուցանել զտէրութիւն նորա ըստ Առնելիոսի, և ըստ Ամբրոնացւոյն, Մեկ. Գան. զԼ. Գ. « մեծացուցանելն, և օրհնելն, և փառաւորելն առ մի հայի խորհուրդ. բայց պարտ է լինել յաւիտեան, այս ինքն մինչև ցվախճան կենաց և աշ-

խարհի, և ոչ առ ժամանակ ինչ, այլ որպէս յսկզբանն, նոյնպէս ի մէջն և յաւարան ըստ տեսլեան Ագեկ. զԼ. Ա. որ տես անիւ ի մէջ անուոյ, զորմէ ասէ Առն. « անիւ ի մէջ անուոյ՝ է կեանք ի մէջ կենի, զի որպէս յառաջն էր մարութիւն, այնպէս լիցի ապառնին հետեւեալն. վասն որոյ ասաց « յաւիտեան », . որպէս թէ՛ ասէ, ով որդիք նորոյ սիօնին ի յիշատակել ձեր զսուրբն և զերանելին Աստուծոյ զերջանիկ հայրապետն, բարձր արարէք զպսակիչն սրբոց՝ զԱստուած մեր զՔրիստոս յաւիտեան յիշատակաւ, և ի բոլոր կեանս ձեր օրհնել և զովաբանել զամենամեծ Տէրութիւն նորա, և զամբաւ զիտութիւն և իմաստութիւն նորա. որով յառաջ քան զամենայն ընտրեաց ի միտս իւր՝ ի փառս իւր, և յօգուտ մեղսամածեալ որդւոցս: Ապա ըստ սմին մտաց յարէ պատշաճապէս և ասէ:

(Շարունակելի)

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԵԼԵՅ

(Շարունակելի)

Բ. Երազմուսն գաւառի Շիրակայ.

Յովհաննէս Աթողիկոս ցուցանէ զԵրակաւան Աշրազգաւորս ի բազում տեղիս պատմութեան իւրոյ. որ Աւանն է՝ պարտի ունել ընդ իւրեաւ և շուրջ զիւրեաւ զիւղորայս, զորս ոչ է պարտ անդր քան զգետսն որոնել, այլ որք յիւրում մերձակայութեանն և ի ցամաքակողմն անդր կան:

Նա զի Շիրակաւան յարեւելեան Շիրակայ Ախուրեան գետովն բաժանի, և ի Շիրակայ Անույ՝ Կարուց գետովն, ի հիւսսոյ և յարեւմտից կցորդի ընդ Կեօլէի, և ընդ Օարիշատու: Իսկ յիւրում սահմանի ի վեր և ի թիկունս իւր ունի զհետեւեալ գիւղորայսդ, որովք Նրազգաւորն գաւառակ մասն Շիրակայ կաղմել գողչակի:

Ի մի անգամ և յըստ մասնէ ակնարկելն իմ ի հինն Հայաստան, ինձ թուիւ. Ղուկաս վարդապետ Ինձիճեան տարակուսել ցուցանէր վասն Նրազգաւոր գաւառին: Օխ եղեալ զՇիրակաւան ի Շիրակ, զի՞նչ իցէ Նրազգաւոր յիշատակութիւն:

Մեք այլուստ չունիլով զբաժանումն, և զանգագրութիւն և զղիրս Շիրակայ աւանդեալ, ըստ մտաց և ըստ կամի ի շըրջագայութեան անդ մերում որոշեցաք, և այսպէս ի գիր առաք, թողլով միանգամայն և ի քննութիւն հնագիտաց:

Այս երկիր հացաբեր և պարարտարօտ էր, զոր Արմայիս ետ յողովածին և շատակեր որդւոյ իւրոյ Շարայի: Յորմէ և առած եղև ասել ի հասարակի, թէ քո Շարայի իցեն որկորք, մեր Շիրակայ ամբարք չեն:

Ունի այս մասն երկայնութիւն հինգ ժամուց, նոյնչափ լայնութիւն:

1. Շիրակաւան առ քարակոշտ երկայնեալ սարիւ ի դիւրավայրի շինեալ, կացեալ յանդիման Արագածու, զառաջեաւ ունի ընդարձակ դաշտավայր՝ տարածեալ ցգետն, և երկայնեալ ի հիւսիս: Ի մօտոյ անցանէ և ջուրն Խարախանու, որ բաւէ շըջել զջրաղացս, և ոռոգանել զպարտիզունս բանջարոյ:

Այս երկիր էր սեպհական կալուած Ամբատայ և յառաջ քան զթագաւորեալ, զի ընդ լուր մահուան Աշոտոյ առաջնոյ թագաւորի հօր իւրոյ դառնայ ի պատերազմէ: «Նա զինի այսորիկ (յուզարկաւորութենէ հօր իւր) չուէ գայ հասանէ ըստ համբաւոյն հասելոյ՝ Ամբատ որդի Արքային ի սեպհական կալուած Արաղաւորից Շիրակաւան՝ բաղում վշտահար հեծութեամբ, :

Նա զինի թագաւորելոյն՝ ոչ այնչափ ի Բագարան եկաց, ուր հայր նորա հաստատեալ էր զաթոռ թագաւորութեան իւրոյ, այլ յաւէտ աստ յԱպարանս իւր կեայր:

Աստ է Ամենափրկիչ եկեղեցին: «Օայսու ժամանակաւ, (այն է յամի 898) ի քաղաքապիւղն մեծ Նրազգաւորս, եկեղեցին՝ որ նախ յարքայէն Ամբատայ հիմնադրեալ եղև, մերձ ի թագաւորական ապարանս, բովանդակեալ շինութեամբ ի դուխ ելեալ աստանօր. և ըստ օրինակի կարգաց Աստուածայնոց զնորն նաւակատիս պատուեալ՝ բարձրացուցանէին ի պաշտօն ցնծութեան: Նա չքնաղ և երեւելի զարդուք ոսկեճամուկ հանդերձանաց, և ի շղաշատեռ առագաստից, զնա պճնեալ պայծառացուցանէր: Նա կամար ևս ի համակ ոսկւոյ ականակապ յարդարեալ, և ի Քրիստոսական Տրապիզին եղեալ ածեալ, :

Յայս եկեղեցի մտեալ շըջեցաք և մեք. մեծութեամբ և նմանութեամբ շինուածոյն հաւասարի կաթողիկէին Անույ. կամարքն որ ի վերայ խորանի և առ դրամբ կան մնան, թէև ի շարժոյից երկրի սակաւինչ փաստեալ էր, այլ կաթողիկէն ևս կացեալ մնացեալ է:

Առ 1800 ամօք յարձակեալ է Ռուսական բանակն ի վերայ Արքուց. կայր Առևտուֆ փաշա. և զկէս քաղաքին առ, և ապա թողու և դառնայ:

Յերթալ բանակին, և զօրք Ազգեաց ընդ առաջ ելեալ ի սրտերազմել, բայց ոչ զիմակալեալ, փախչին մտանեն յայս եկեղեցի: Չի կամ յետ անցանելոյ բանակին ելեալ փախիցեն, կամ զերկիրն պարապորդ գտեալ ի զօրաց պատսպարութենէ՝ ելցեն ի գերեւ և յաւարել ըստ սովոյ ից իւրեանց:

Որքա այնու զխումամբ արարեալ են, թէ Ռուսք ևս քրիստոնեայք գոյով, խորձեն փնասել եկեղեցւոյ, և ձեռն արկանել յապաստանեալս ի նոսա, յայլոց յուսացեալ՝ զոր ինքեանք ընդ հակառակն առնէին:

Բայց քանզի ի լանջ քաջասիրտ պատերազմակաւ ի դժուարաւ տեղակալէ խըզմընտ երկիւղ կրօնի: Նորքա ընդ առաջ ընթանան թշնամւոյ, օրէն զնուորական խոհեմութեան ոչ ներէ և ի յետս կոյս թողուլ զթշնամիս, զի մի յերկոցունցն փակիցի, կամ տեղի տացէ նոցա յիւր սահման արշաւանաց:

Ուստի քանի քանիցս ազդարարութիւն առնէ նոցա ելանել արտաքս, և գնալ յանլուր լինել և ի կամակորել նոցա՝ արձակէ զգնատակսն ի թնդանութից, կործանէ ի վայր զկաթուղեկէն, զորք քարինս ի վայր յիկեղեցւոյն միջն անկեալ տեսաք:

Բարձրադիր կամար խորանի նորա, և առ երկու կողմամբք նորա պահարանք, յորս զցորեան և զգարի լցուցանեն գիւղատեարքն: Նրեկն լինել ի վերայ պահարանացս և սենեակք վերնայարկք, բայց զդրունս նոցա ի ներքուստ ոչ նշմարեցաք:

Այսպէս և յարեմաեան կամարին վերայ պարտին լինել և սենեակք, որոց դուռն մի և եթ ի բարձուէ կայ:

Սանդուղք սորա այլ իմն ձեռով է, զոր և ոչ ի միում երկրի տեսի, բայց աստանօր քանի մի բերդորայք և եկեղեցիք ունին: Չի ի բացուստ և ուղղակի ի հանդիպոյ դրանն սրբատաշ քարամբք որմնադիր լինի, և իբրեւ երկոտասան աստիճանօք աւարտէ. յոր ի վեր ելեալ հանդէպ կաս դրանն, բացառ իբրեւ հինգ վեց քայլ, ընդ որ չէ հնար ումեք ընդօսանուլ, զի և անձկութիւն դրանն ոչ ներէ: Այսր շէնութիւն յայանի երեւ թէ վասն պատրապարութեան յերեսաց թշնամեաց լեալ. զի ընդ դուռն սանդղոյն և ընդ դուռն փայտ եղեալ զկանանիս ամրացուցանէին, և ապա բարձեալ գնա, զդուռն ամրացուցանէին:

Աստի երեւ թէ ընդ կամարտամբ ծածուկ ճանապարհ ունի երթեկութեան ի յարկան, որ ի վերայ պահարանացն:

Մի է փեղկ եկեղեցւոյ դրանս, և այն ի միոյ որձաքարէ, որ ունի զթանձրութիւն թղաչափ: Չի թէ փայտեայ էր՝ բաւէին թշնամիք մերձենալ և այրել, և ապա ի ներքս մտանել: Որպէս պատմեցին, թէ երբեմն Պարսիկք ի գիւղ ինչ Շիրակայ արշաւեալ են, և զիւղականքն զտունսն պարապորդ թողեալ, զընտանիս և զորդիս առեալ յեկեղեցին փախուցեալ, զդուռն ամենայն հաստատութեամբ նգաց ամրացուցեալ ի յետուստ:

Բայց տես զԲնչ առնեն Պարսիկք խորամանկագոյնք. նախ ի պարապորդ տունսն յարձակին, հանեն զլրուսնս նոցա և շալակեն ի թիկունս. յետս յետս եկաւորին

պատնշութիակ դրամբքն, որք ի վեր անդր ի ծակտեաց հրացանս արձակէին, գծէին ի բեռնաբարցսն և ոչ երբէք:

Եւ բերեալ զիզն առ դրամբք եկեղեցւոյն, և յայնժամ ևս հրացանքն անգործ լինին, առ անձկութեան ծակտեացն և թանձրութեան որմոցն, որով և Պարսիկք զգիզակոյտն ի հուր լուցեալ այրեալ են:

Ի վերոյ քան զգիզն գոյ բերդ, զոր Քեչի-խուլէսի անուանեն:

Բացառ յԱւանէն ի հարաւակողմն գոյ ընդարձակ գերեզմանատուն, որոյ և քարինք մեծաւ մասամբ ի խորս հողոյն իջեալ են:

Ոչ կարծեմ թէ ի Շիրակ խաչվիմաց հանդիպեցայ, ուր ի Պեղարքունիս բաղմաթիւ գտանին:

Իսկ այլոց շինուածոց Շիրակաւանու, այն է յԱպարանից Սմբատայ, կամ այլոց Բազրատունեաց, ոչինչ տեսի կամ նըշմարեցի:

Եյժմ սա է գիւղ ինչ Տ. և յաւուրս մեր քանի մի տուն Հայք ևս կային, որք և ահա՞ էին, և կամէին փոխադրել այլուր:

2. Աստարխանայ. Տ:

3. Փիրվելի. Հ. ուր բերդ հնաշէն:

4. Տիգնիզ. Հ. և Տ. բերդ ի գիւղն, և ի լերին ևս հնաշէն, զորմէ ասեն առ հնովք անդ լինել մեհեան:

5. Արալի. Հ. և Տ. զեկեղեցին բերդ արարեալ են:

6. Օձախ-ղուլի. Հ. ուղղակի հանդիպակաց Աղէքսանդրապոլոյ:

7. Խարայ-քիլիսէ. Տ. սեւագոյն քարամբք աւեր եկեղեցի:

8. Մօլլայ-Մուսա Տ:

9. Բաժ-օղլու Տ:

10. Ողջ-օղլու. Տ:

11. Խարա-ջանթա. Տ:

12. Քիւլլիւ-պուլախ. Տ. հնաշէն գեղեցիկ եկեղեցի, քայքայեալ:

13. Ղէպէձի. Տ:

14. Սօսկերտ. Տ: Ի վրաստան և առ Հայս Սօսի յատուկ անուն արական յաճախեալ է, որով կարծի Սօսկերտդ Հայեցի բարդութիւն:

15. Տալաւեր. Տ:

16. Վարդանլի. Տ:

17. Ախ-պուլախ. Տ:

18. Ուզուն-քիլիսէ. Հ. ուր կայ բերդ երկայնաձև:

19. Արգինա. գիւղ աւերակ: Աստ կանգնեաց Խաչիկ Աթոռիկոս յամի 990. զկաթոռիկէ եկեղեցի վիմարդեան կոփածոյիւք, հաստահեղոյս արձանօք ի ձեռն Տրդատայ բազմահանձար ճարտարապետի, և զարդարեաց զայն մեծապայծառ ծիրանածաղիկ և ոսկեթել անկուածովք, և բազմարուեստ ջահիւք և կանթեղօք: Շինեաց աստ և զայլ երկու եկեղեցիս նորաձև և հրաշատեսիլ: Աստ կարգեաց և գրատուն փառաւոր, յոր ժողովեաց զբաղմութիւն մատենից և վարդապետական գրոց:

Աւերակք սոցա և եթ տեսանին այժմ, որպէս և կաթոռիկէ եկեղեցին որմովն միայն կայ կանգուն. յոր ի տօնի համահաւաքին շրջաբնակ Տաճիկք, և անդ կատարեն զաղօթսն:

Սա յԱխուրեան գետոյ երկց ժամու ճանապարհաւ, և յԱնոյ վեց ժամու կայ բացատ. Կարուց գետոյն սակաւ ինչ մօտաւոր գտանի. և է ինքն ի տափարակ և յընդարձակ տեղւոջ. ունի և սարս խոտաւէտ:

20. Խարա - Եհմէ. Տ:

21. Ղազար - Զախճախ. Հ. նորաշէն բերդ:

22. Խարա - Զանթա. Տ:

23. Մեօքիւզ. Տ. առ որով Ամասիա աւեր

24. Մաղարաճըխ. Տ:

25. Ճամուշլու. Հ. բերդ գոյ անդ:

26. Կէշիւտ. Տ:

27. Խարա - Խան. Տ. հին բերդք ի գիւղին և ի լեռին:

28. Սէյտի:

Այսոքիկ էին յաւուրս մեր դիւղորայք յԵրազգաւորս. բայց առ համեմատութեամբ երկրին ընդարձակութեան, նուազունք են յոյժ, որպէս և բնակիչքն սակաւաւորք:

(Շարունակել)

ՀՆՈՒԹԻՒՆՔ ՀԱՅՐԵՆԱԵՑ.

(Շարունակել)

Ապրակունիս ևս Ապրակունիս.

Սուրբ Արարպետի վանուց արեւելակողմն կէս վերստ հեռաւորութեամբ և Երնջակայ գետի աջոյ թեկի վերայ ընկած գիւղ մի է: Սորա անունը պատմութիւնը կ'ընէ ժ.Պ. դարու անցից մէջ. բայց անշուշտ նոյն ժամանակէն աւելի հին պիտի լինի: Այս գիւղի հին ու նոր դիրքը և անձուկ սահմանները ի նկատի ունենլով, դիւրաւ կ'հասկացուի որ թէև հին, բայց ոչ երբէք բաղմամբակ գիւղ եղած է. Ղազար Չահկեցւոյ պատմելովն ինչպէս շրջակայ շատ գիւղորայքն, նոյնպէս և Ապրակունիս չորեքտասաներորդ դարու սկզբներէն խմբուել է և բաժանուել

հայրենի եկեղեցւոյ ծոցէն ջանիւք Ունիթօռաց. վերջին ժամանակները, երբ այդ Լատինահայ խումբը կ'քակտուի, կ'հալածուին ու կ'փչանան, թողլով միայն անագորոյն անխիղճ արարմանց սարսեցուցիչ յիշատակները, նոցուն քարոզութեան որդիքը — պապական եկեղեցւոյ զաւակ դրուած քանի մի գիւղօրէից բնակիչները վերջին թշուառութեան մէջ կրննին, ըստ որում համարին եղբարքը կ'զարշէին, և Պարսիկներն իբրեւ անաւերունջ ժողովուրդ մանաւանդ իբրեւ նոր դէնի յենուած խորշի խումբ՝ ամեն հնարաւոր չարատրանքը, նեղութիւնները, և վշտերը անխնայ կ'հասցնէին. այս ամեն միջոցները կ'պատրաստեն Հայաստանեայց անարատ եկեղեցւոյ գրկէն զատուած, և օտարացած 15—20ի չափ դիւղօրէից ողորմելի ժողովրդեանն Պարսկական կրօնն ընդունելու իբրեւ միակ միջոց առօրեայ անդորութեան և խաղաղութեան, և ահա այսպէսով բոլոր կիսալատին խեղճ հայերը կրօնի հետ միասին կ'կորցնեն և լեզուն և ազգութիւն յանդարձ տարազրութիւն. որով և քսոմմնելի հարուած և անբուժելի վէրք ազգի. միւս գիւղօրէից վերայ խօսելն առանձին առանձին տեղեաց թողլով՝ գանք Ապրակունիս:

Չահկեցին եր. 334 պապական գիւղօրէից Պարսկական դէն ընդունելն զըրելով կասէ. «նմանապէս և յերկրին Նախիջևանայ Ախթարմայից գեղօրայքն բաղումք դարձան ի կրօնս Պարսից, որպէս Սալիթաղ և Վառնայ, և ըն. իսկ Ապրակունիսի, Շահբունիսի, Խոշկաշէնի և Ապարանիի համար կ'զրէ թէ «սոցա մեծ մասն», ուր է հապա արդեօք Ապրակուն-

նիսի ի կրօնս Պարսից դարձած մեծագոյն մասն բնակչաց, և ո՛ւր պապի դաւակ մընացած փոքրաթիւ մասն, այժմ ոչ առաջնոյն տեղն կերեւի, ոչ վերջնոյն. առաջնոյ համար հաւանական է կարծել թէ տեղափոխուած լինին ուրիշ մահմետական գիւղեր. իսկ երկրորդի համար թէ և շատ անազան, կրկին ընդունած լինին իւրեանց հայրենի եկեղեցին, և մտած նորա ծոցը, և այս սորա համար շատ անազան ասացինք, որ ինչպէս կերեւի՝ Ապրակունիսի այդ մնացած փոքրաթիւ Ատինահայոց դարձի վերայ հազու 180 տարի անցած լինի, դեռ մինչև ցայսօր գիւղիս մէջ դերդաստան մի կայ, որոյ տոհմի ազգանունը թէ և «Սահակեանց», բայց սովորաբար ամենքն ևս «Գռանկենց տուն», կկոչեն: Ապառմեն ծերունի բնակիչք գեղջըս՝ թէ այդ Գռանկենց տունը պառաւ մի կար՝ որ երբ եկեղեցւոյ մէջ երեք անգամ կկրկնէին «Սուրբ աստուած որ խաչեցար ըն»,՝ կզայրանար կասեն, և կպոռար. նոյնպէս երբ «Հրաժարիմքը», ասելով կդառնային եկեղեցւոյ մէջ դէպ յարեմուտս, կբարկանար սաստիկ և կանարգէր մօտը կացողներին: Բայց այտի, դիւղի ծերունի բնակիչներն մինչև ցայսօր իսկ կպառմեն թէ «Սերն գեղն ժամանակով Հայութիւնից պրանվերայ Ֆրանկութեան, յետոյ էլի հայութեան», ՝: Այս գիւղն ունի եկեղեցի մի յանուն Ս. Գեորգայ. մինչև ցամ 1868 անշուք և խաբխուլ շէնք մի էր, այժմ նոր ի նորոյ կնորոգուի հասարակ քարամբք և տանիքն թրծած աղետով՝ թաղակերտ, միայն ամբողջ և անարատ թողած են սեղանը՝ որ կամարակապ է շինուած. արդէն այս սեղանի վերայ կընշմար-

ուի դեռ Ատինական ախորժի մնացորդ, եթէ սորա վերայ սրբադնադործող քահանայն գիտենար, թէ Ատինաձև շէնքը, որոյ վերայ ինքն կացած է, քանի՞ տխուր և արտասուելի անցից պատճառեղած է, կարծեմ որ ամեն վեր ելած ժամանակը դողար և սարսէր: Եկեղեցւոյս հիմունքը քանդած ժամանակը դուրս եկան հարիւրաւոր խաչքարեր, որոց ոմանց վերայ կնշմարուին նաև հետք անարուեստ ձեռքի դրած արձանագրութեանց, անվերծանելիք. միայն մէկի վերայ նշմարուեցաւ «[Թվն ԸԱ], բաց աստի կրեւեցաւ և փոքրիկ աշտանակի բարձրութեամբ մարդոյ հասակի օրինակ գիպէ (գաճ) շինած արձան մի, որ մարմարէն ամենեւին որոշել չեր լինի, և այս արձանի վերայ փորագրուած էր Տիրամօր պատկեր, Վրիստոս ի գիրկն»:

Եկեղեցւոյ հարաւակողմն երեսուն քայլ հեռաւորութեամբ առապարի մի վերայ կայ փոքրիկ խրճիթանման շէնք մի, որոյ չորս կողմի հասարակ որմունքն կան երկու արշին ուկէս բարձրութեամբ. երեք խաչքարինք կային անշուք յարկիս մէջ, որոց մէկի վերայ մաշուած ու անվերծանելի տառից նշոյլներ, խաչքարանց չորս կողմը շարուած բազմաթիւ խեցեղէն ճրագորաններ, ասացին որ այս Սուրբ Յովհաննէսն է (շատ զօրաւոր սրբաանդ) ՝ ի պատիւ որոյ ամեն կիւրակամուտ երկնոնը բարեպաշտ կանայք ճրագ կվառեն. պատմեց մեզ գիւղացի ծերունւոյ մէկը՝ թէ մեր գիւղացիներն Մինն կամեցաւ նորոգել այն սուրբ Յովհաննէսն, բայց երազ եկաւ իրան թէ ձեռ մի՛ տար. այլ ոմն ևս պատմեց, որ երեսայի մէկին 1870 ամի Փետրուարի ամ-

սին երազով յայտնել է՝ թէ իմ մօտի թը-
թի ծառի տակը քանդեցէք, երեք ամսն
փող կայ պահած, երկուսն հանողին լի-
նին, իսկ մինն գործ դրուի իմ նորոգու-
թեան համար. բայց դեռ ոչ ոք ձեռ տը-
ւած էր թթենւոյն. ի հիւսիսոյ կողմանէ
գիւղես առուակի աջ թևի վերայ կայ
բարձր առապար մի բլրակաձև, որոյ վերայ
կանգնած են երեք մեծամեծ խաչքարինք,
որոց համար ասացին լինել սահմանի որո-
շիններ, ըստ որում այսպիսի խաչքարինք
կան կասեն հաստատուած և քանի մի տե-
ղեր, որոց մի քանին այժմ հողով ծած-
կուած: Յիշեալ խաչքարանց մէկի վերայ
կնշմորուէին կոպիտ դրերի հետք, սակայն
բայ ի պարզ մնացած թուականէն որ է
Ռ՝ԾՊ, այլքն առհասարակ անվերծա-
նելի: Այս առապարի վերայ և ստորոտ-
ները սփռած են գերեզմաններ այնքան
հոգի հետ հաւասարեալք, որ հազիւ կար-
ծել կտան մարդոյ թէ, այդ տեղերը խոր
քնով ննջելու ընկողմանած են մարդիկ. այդ
գերեզմանատունը շատ ընդարձակ եղած
է և մեծատարած, բայց մեծադոյն մասն
այժմ այգւով է բռնուած. գիւղացիք
պատմեցին թէ «էս է Փրանկների գերեզ-
մանատունը»,

Ապրակունիսի այժմու բնակիչք 45 տան
չափ են, որոց ոմանք գաղթականք Սալ-
մաստոյ և ուրիշ տեղեաց. կպարապին
երկրագործութեան և յաջողակ են. բայց
շատ սակաւ է սոցա հողը. չորս կողմն մահ-
մետականներ լինելով, հին ժամանակէ ի
վեր շատ հարստահարած են այս գիւղի
բնակիչները, և սոցա արքունի հողերի մեծ
մասն յափշտակած՝ թէպէտ և այսօրուան
օրս Տէրութեան շնորհիւ ապահովուած

են թուրքերի բռնութիւններէն, բայց դար-
ձեալ ստրկական հողին մէջներէն չէ վե-
րացել. նոյն իսկ այն լոպէին թուրքերի
հետ աղաչանքով և ակնածութեամբ կը-
շարժեն երբ հարկ կայ իւրեանց օրէնքով
որոշուած իրաւունքը պաշտպանել. այս
կերպ ստորութիւնը երբէք տեղիք տուած
չէ իրանց զէնք բանեցնել, որով և հետե-
ւաբար մէջները եթէ զինավարժ և ձիա-
վարժ մարդիկ չկան, իսկ աշխատութեան
կողմէն բոլոր շրջակայ բնակիչներէն կըզե-
րազանցեն. հոգի սղութիւնը սոցա ուրիշ
աշխատանք գտնել տուած է, ամառն քա-
ջագօտի երիտասարդները իւրեանց արտո-
րայքը փութով հնձելով կղիմեն Սիւ-
նեաց այժմու «Սիւնան», ասացեալ եր-
կիրը և հունձ անելով բաւական օգուտ
կտանան. և այնաեղ են պրծնելով Շա-
րուր կվազեն բրնձաքաղի. սոցա աշխա-
տութեանց միջոցներ են նաև մի վարձով
մարդ և ապրանք այս կողմն այն կողմն
տանել բերել, ու միւս՝ Տփլիսի երթալ և
երկու երեք տարուան պանդխտութեամբ
ընտանեաց ապրոնսա ճարել. կըտնուին
սոցա մջ և քանի մի արհեստներ, որովք
փոքր շատէ հաց կհայթայթեն զոր օրինակ
քարտաշութիւն, դարբնութիւն, հիւս-
նութիւն, որմնադրութիւն, համետա-
գործութիւն, ոստայնակութիւն, ներկա-
րարութիւն, սափրչութիւն, նուազա-
ծութիւն (զուռնաչութիւն), թմբկահա-
րութիւն (դափաչութիւն), բայց ամենէն
չահաւետն քարտաշութիւնն, այգեգոր-
ծութիւնն ծաղկած է գաղթականների
ձեռքով. այգիներ շատացած են վերջին
ժամանակներս, բայց դաշտի երեսն սփռած
հնձաններն ի նկատի ունելով, պէտք է

կարծել որ հին ժամանակները կրկնապատիկ են եղած ու մշակուած: Մաքուր բարոյականութիւն կթագաւորէ գիւղիս բռնակչաց մէջ. ջերմեռանդ սրտերի մէջ դեռ արմատ արձակած չէ սառնութիւնը և թուլութիւնը. երկիւղած են և պատկառնախնաւանդ օրինաց սովորութեան, հաւատարիմ և սրտացաւ սուրբ Վարապետի վանքին և ամեն ժամանակ զանազան միջոցներով իւրեանց ծառայութիւնը ցոյց կտան:

Քառս կամ Քանի.

Երնջակ գետոյ աջոյ եզեր վերայ ի ստորոտս Ե լանտաղւոյ կանկանի այս գիւղն, երբեմն բազմամարդ հայաբնակ և նշանաւոր աւան. Քառս մտած է չորեքտասաներորդ դարու սկզբան անցից պատմութեան մէջ ազգաւէր ունիթօռաց պատճառաւ. սակայն հաւանական է կարծել որ իւր սկզբնաւորութիւնը եթէ ոչ շատ հին ժամանակաց մէջ՝ գոնցէ երեք կամ չորս դար յառաջ պիտի առած լինի. ըստ որում պատմութեան մէջ առաջին անգամ յիշուած ժամանակը կերելի մեծ միաբանութեամբ հռչակաւոր մենաստան ունեցող և նշանաւոր աւան մի. այս աւանն ազգին տուաւ և կաթուղիկոս մի, Տէր Մխիթար կամ մականուամբ Մխիկ, որ յամի 1341 նստաւ յետ անկման Յակոբայ Սեբեւոյ: Եյս տեղէն ծագեց և ժանտըն Յովհան ցիցն ազգի, որ այնքան սարսափելի և ահուկ չարութեամբ և դառնաղէտ փնասուց ազգի և եկեղեցւոյ պատճառեղև իւր «միաբար», (ունիթօռ) խմբոյն. մենաստանն որոյ մէջ որջացած էր Յովհան, և որ նորա ազգակործան խմբի արարմանց և խորհրդոց պատասպարանն էր, ցարդ ևս

կայ սոյն աւանի մէջ փոքրիկ առապարի վերայ քարոզ քստմնելի չարութեանց և անօրէնութեանց նոցին: Ոչ սիրելի ընթերցող, դեռ թողած այս մենաստանը, յառաջ բերենք այն անլուր և մոլեռանդութեան հրով բորբոքուած կորստաբեր անցից համառօտ նկարագրութիւն, որ հազարաւոր փնասներ ազգին և եկեղեցւոյն հասուցանելէն, աշխարհի ներքին խաղաղութիւնը խանգարելէն, հազարաւոր պարզամտներ գայթակղելէն, անմեղ տառապեալ ժողովրդի մէջ սուր, հեռ, և ատելութիւն լցնելէն, մինչև անգամ և արիւն թափելէն յետոյ, նաև այս անդառնալի կորուստը և հարուածը տուաւ, որ տաան և հինգ դիւղեր որոշելով Հռովմայ ուղղափառ գահին երկրպագուններ, ժամանակէ մի յետոյ անպաշտպան թողլով անագորոյն Պարսկի ձեռքը, որը կոտորել տուաւ իբրև անծանօթ կրօնի ծառայողներ և որը ստիպեց առ հարկի մահմետականութեան դիմելու, որով այսօրուան օրս Հայ մի արտասուօք և տխուր զգացմամբ պիտի նշմարէ Հայ արիւնը դեռ կրող զծագրութիւնը հայութեան անուկէն որոշած ժաղովրդականաց վերայ (*):

Սեբեի Յակոբ Վաթուղիկոսի օրով, այս ինքն իսկզբան ԺՎ դարու մեծ անուն և համբաւ ունէր Նսեցի Եսայի վարդապետ «մեծ վարժապետ Հայոց», կոչեցեալն, և

(*) Եւ յիշուի զարմանալի բան է որ ինչ մարդ ալ լինի այս գիւղերն մտնողն, ինչպէս են Գոնա, Բանանեար, Սալթաղ և այլն, բնաւ չի նշմարել ծաճկական կամ Պարսկական զծագրութիւն, այլ ընդհակառակն դեռ անկողիօխ և անայրայլակ մնացած հոյաղի կերպարան, և տիպ դիմաց:

ինչպէս կգրէ Չամչեանն, «սորա եղեն բազում աշակերտք զոր ոմանք թուեն երեք հարիւր վաթսուն երեք,» (հատ Բ. գիրք Ե. գլ. Խ). սորա աշակերտներէն էր և Յովհանն Քանեցի «որ և կարգեցաւ առաջնորդ վանից յիւրում աւանի,» Եյս միջոցներն Յովհաննէս պապի հրամանաւ կգայ Պարսկաստան Բարդուղիմէոս լատին Ապիսկոպոս, ի կարգէ քարոզողաց, և Մարտայ քաղաքի կողմերն վանք շինելով իւր համար, կսկսի քարոզել պապականութիւն, և կգանէ շատ աշակերտներ: Յովհանն Քանեցի սորա համբաւը լսելով՝ կերթայ մօտը, և մանրամասնալով հետը, տարիու կէս ժամանակի աշակերտութեամբ կսովորէ ինչպէս լատին լեզուն, նոյնպէս և նորա չարարութեամբ թակարդներն ու կեղծութեամբ հնարքներն. Չամչեանն Հ. Միքայէն, որ միշտ կաշխատէ ամեն բան Հրովմայի առիկանի քմացն և ասորոթին համեմատել, կ'գրէ՝ իբր թէ մեծն Ասային ինքըն «լուեալ զբարի համբաւնորա՝ յղեաց պատուէր առ Յովհանն Քանեցի գնալ և տեսանել զնա, թէ որպիսի իցէ վարդապետութիւն նորա,» (ի նոյն հատոր, ի գիր և ի գլուխ). իսկ Վազար Զահկեցի կգրէ, «Եւ մօրթական հոգին այն . . . թողեալ զվարժապետն իւր և զուսումնակից եղբարս ուղղափառս, գնացեալ ի Մարագայ և գտանէ մօրեցուցիչ ոմն Բարդուղիմէոս անուն «(տես ի գիրս Զահկեցւոյն եր. 326): Եյս միջոցին ահա յղացաւ Աստիճեանի բազմաթիւ գիւղորէից պարզամիտ բնակչաց ապագայ դառն ճակատադիւրն, և ազգի և եկեղեցւոյ նիւթական և բարոյական հարուածը, որք և ծնունդ առին երբ Յովհանն յիշատակամեռ և Բար-

դուղիմէոս մուտ գործելով Քանայի վանքը՝ ժողովեցին ոչ սակաւ աշակերտներ և համամիտներ, և սկսան քարոզել հայր Միքայէլի խոստովանած ուղղափառութիւնն. և այս առաքելական մեծ պաշտօնը յառաջ տանելու համար՝ սկսան ցրուել տարածուել ազգի մէջ, ջանալ բառնալ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ դաւանութիւնը, և ճէսերը, իբրև մօրթութիւն և հերժուածողութիւն, իսկ նորա տեղը պաշտել պապականութիւն, և այս նպատակաւ շուտով ձեռք առին թարգմանել նաև քանի մի գրեանք, ինչպէս առաքինութեանցն, մոլութեանցն, Ալպիտինն, և ինչ ու նոցա վերայ դասախօսել իւրեանց աշակերտաց. և երբոր ազգի քաղաքական հանգամանաց և առհասարակ նիւթական ու բարոյական դառն վիճակի պատճառաւ սկսած գործոցն բաւական յաջողին տեսան, Յովհանն Քանեցի աճապարեց Հրովմայ երթալով ու ծառայութիւնները պապին ցոյց տալով, Ղովմիսիկեան միաբանող կամ միարար կարգի անուամբը կրնալ տալ և իւրեանց խումբը. այնուհետև ամեն ճիգն և հնար թափեցին վանքեր և եկեղեցիներ կանգնել ի Աստիճեան, Երրնջակ, Տփլիս, Խրիմ, Մարագայ և Ուլթանիէ, որոց շատից աւերակներն կան և մնան դեռ յիշատակ անցելոյն. այս ամենը չէր ինչ որ բարեխիղճ ընկերութիւնը կամեցած էր, նա դեռ ուրիշ նպատակ ունէր և շուտով ալ ձեռնարկեց, վերցնել ջնջել ոչ միայն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ դաւանութիւնն և ճէսերն, այլ և Հայ լեզուն և նորա տեղ գործածել տալ պատարագի և այլ ժամերգութեանց ժամանակ լատինականն, որպէս զի Հայ ա-

նունը միանգամայն մոռցնել տային. որով
և իւրեանց ջերմեռանդ գործունէութիւնն
ակնյայտնի փայլէր Հռովմայ դահի առաջ,
որ կախորժէր լսել ուրախութեամբ նոցա
ձեռնարկութեանց հետեանք-ազգի մէջ
յարուցած երկպառակութիւնները: Սոցա
արածների և քարոզածների վերայ փոքր
ի շատէ պարզ տեղեկութիւն մի ընթեր-
ցողիդ տալու համար, յառաջ կբերեմ Հ.
Միքայէի հետեւեալ խօսքերը, «Յարեան
յայնժամ երկու ոմանք իբր նախանձա-
ւորք արբանեակք չարի, որոց մին կոչիւր
Ներսէս Պաղոն Եպիսկոպոս Որմեայ, և
միւսն Սիմէոն պէկ՝ Եպիսկոպոս Վարնոյ,
որք միարանեալ ընդ իւրեանս զարս քանի
մի՝ շրջէին հանդերձ նոքօք այսր և անդր,
և քարոզէին թէ հարկ է կրկին մկրտել և
դրոշմել զամենայն հայս լատինական ծի-
սիւք, վերստին ձեռնադրել զքահանայս
նոցա, և տալ պատարագել լատին բար-
բառով և արարողութեամբք. նոյնպէս
փոխել և զամենայն կարգ պահոց և այլոց
սովորութեանց, զի այսու կարասցեն միա-
բանել ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ. և ասէին
ըստ գրիւոյ Միթիթարայ Վաթուղիկոսի
թէ «մկրտութիւնն Հայոց է երկբայելի, և
պատարագն Հայոց ոչ է ճշմարիտ պատա-
րագ, ուստի որպէս ասէ նա ինքն Միթի-
թար Վաթուղիկոս «յանդգնեցան ի ծա-
ծուկ և յայտնի մոլորութիւն մուծանել
յեկեղեցի. զի ինքեանք կրկին ձեռնադրե-
աւք և կրկին մկրտեալք՝ նաև զայլս բա-
զումս ձգեցին առ ինքեանս և կրկին մկր-
տեցին և կրկին ձեռնադրեցին. զի զոմանս
ի բաղանիս, զայլս ի տունս, և զայլս յան-
ցըս ջրոց կրկին մկրտէին, և ի ծածուկ
սեղիս և ի վայրս անատուաց կրկին ձեռ-

նադրէին: Եւ պատճառ զայս այսպէս առ-
նելոյ ասէին նախ՝ թէ յորժամ զառաջինն
մկրտեցայք՝ ոչ ճանաչէիք, ուստի և չէք
գիտակ՝ թէ արդեօք քահանայն ասացեալ
իցէ «ես մկրտեմ զքեզ յանուն Հօր և
Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ, և գուցէ չիցէ
ասացեալ վասն արբեցութեան. վասն որոյ
հարկ է ձեզ կրկին մկրտիլ. . . . Երկ-
րորդ զի զմեզնս զորս գործեցիք, գուցէ ա-
պաշխարութեամբ չկարացիք ջնջել, այժմ՝
մկրտութեամբ քաւեալ սրբեօջիք, և ա-
ռանց պատժոց քաւարանի կարասջիք ան-
ցանել յարքայութիւն երկնից,»:

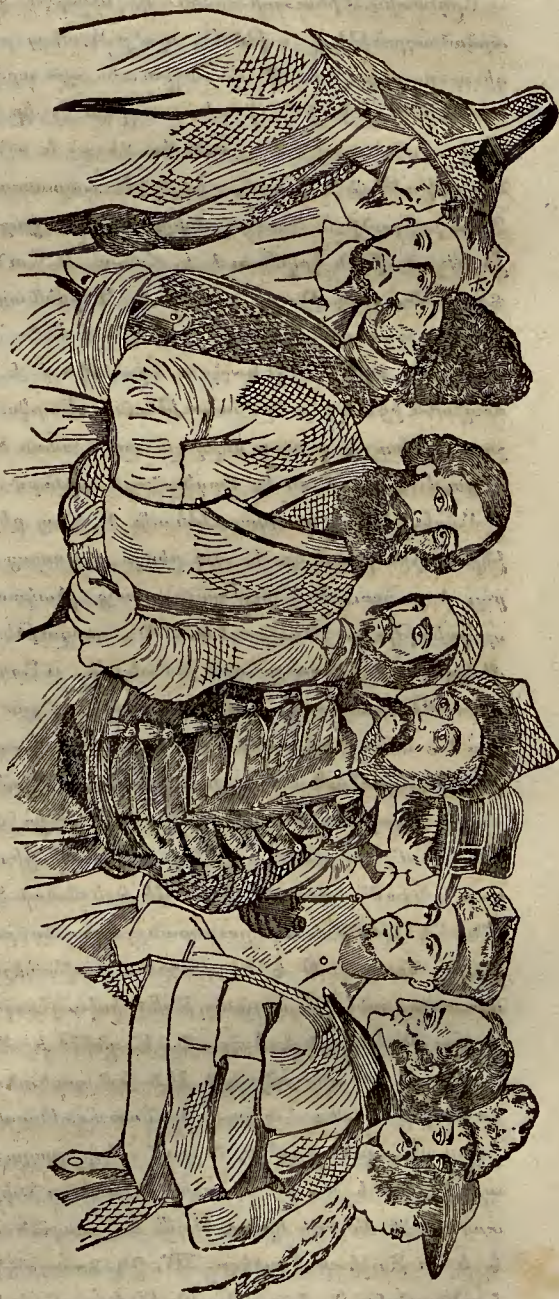
Եւս երկպառակութեան հուրը օր քան
զօր բորբոքելով ազգի դառնաղէտ վիճակի
մէջ յաւել և նոր անտանելի ցաւ. մէկ
կողմէն արիւնարբու թշնամեաց յարձակ-
մանց, սրածութեանց և աւերմանց մէջ
պաշարուած կողբար, կհեծէր անդադար,
միւս կողմէն ներքին աւերի և հարուածն էր,
որ այս անխիղճ անօրէն անձանց ձեռքով
սկսուած ճարակեցաւ, և այնքան սարսա-
փելի նիւթական և բարոյական փնտնեք
պատճառեց, որոց լսողը կսոսկայ, մինչև որ
Լեոն արքայ և Յակոբ Վաթուղիկոս շի-
ւարեցան և չգիտէին թէ ինչ հետքով ան-
կարգութեանց առաջը փակել կարող են*):
Մեք շատ երախտապարտ եմք մեր այս
ժամանակուան քանի մի ընտիր վարդապե-
տաց ճգանցն, որոնք երբէք չդադարեցին
բանիւ և գրով դէմ դնել ծագեալ ան-

(*) Եթէ Տէր յաջողէ պիտի տամ ազգիս
«Տեցք ազգի», անունով աշխատասիրութիւն մի
որով պիտի ջանամ ցոյց տալ ազգիս նիւթական
և բարոյական փնտա տուողները իսկզբանէն հետէ
մինչև ցայսօր:

կարգութեանցն, և քիչ ու շատ ի գերե-
հանել նոցա ջանքերը, որովք զուցէ ամ-
բողջ երկիրը որսացուէր՝ թէ որ չլինէին
հոգատարք: Գարաւոր ժամանակ պահե-
լով ունիթօութիւնը իւրեանց կենդանութիւնն
և զօրութիւնն վերջապէս բարձան ի միջոյ.
բայց ի՞նչ եղեն այնքան բազմաթիւ ժողո-
վուրդը, որք արդէն մկրտուած ու կնքուած
էին յանուն Վատին. — նոցա սակաւագոյն
մասն մի դարձան վերստին իւրեանց հայ-
րենի եկեղեցւոյ ծոցը, «իսկ անդարձքն
(ըստ Ջահեցւոյն) յետոյ ի սուրն տաճ-
կաց անկեալք ամենեքեան կոտորեալ փչա-
ցան, որպէս ի Սուլթանիա քաղաքն Պա-
րսկաստանայ. կային տնդ Իւն եկեղեցիք հա-
յոց, իսկ յորժամ անկան ի յախթարմա-
յութիւն և մոռացան զուխտն աստուա-
ծեղէն, ապա յայնմ հետէ ոմանք ի սուր
սուքերի մաշեցան, և ոմանք ի կրօնս Պար-
սից դարձան, և մի ի նոցանէ ոչ ֆնաց ի
կրօնս ախթարմայութեան . . . : Վա-
նապէս և յերկրին Վախճուանայ ախթար-
մայից գեղորայքն բազումք դարձան ի կրօ-
նըս Պարսից, որպէս Սալիթաղ և Վառնայ,
որ զառաքինութեանց և զմոլութեանց և
զԱլլաքերտն անդ թարգմանեցին, և Նէժուկ,
սոքա ամենայն: Իսկ Ապրակունիս և Շահ-
բունիս և Խոշկաշէն և Ապարաններ, որ է Լա-
պիսկոպոսարան իւրեանց, սոցա մեծ մասն,
. . . (տես Գրախա ցանկ. եր. 333-334):
Թող արդ սիրելի ընթերցող, որ հառաչ-
մամբ սրտի կնքելով այս աղէտալի պատ-
մութիւնը, դառնամք ի կարգ մեր բանից:

(Շորոշնիկէ):

ԿՈՎՆԱՅԵԱՆ ԲՆԱԿԻԶԻ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱԽԿԻՆ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ.

(Ծանոթություններ.)

Արգեստիս Մինուասի որդին և յաջորդն շատ արձանագրութիւնք է թողեր, որոք Վանայ բերդի պարսպաց վերայ են փորագրուած. այս արձանագրութիւնք Խաբուր (Խորխու—գրգուտ) կը կոչուի, այս անունը շատ յաճախ Բելլի և Միոյի նշանակութիւն է կրում, և չէ թէ Հայաստանի, Պարսկաստանի և Վապարդովիոյ տշխարհացոյցնեքի վերայ միայն կրկնուում է, հապա և Յունաց Բաբելոն, Լատինաց Կաբգէր և Գերմանացոց Կեբէր բառերի մէջ ցարդ իսկ լսուում է: Նոր Հայերէն լեզուի մէջ Կաբու նշանակում է մի որպիսի և իցէ բլուր. նշանակութեան փոխարկուելը շատ պարզ է բլուրը բերդ շինելու համար ծառայում է և բերդն էլ արգելանոցի համար:

Արգեստիսի իրեն վկայութեամբ Վանայ բերդն ինքն է շինել տուել, և այդ բերդի պարսպաց վերայ փորագրուած է իւր արշաւանաց լիակատար պատմութիւնը. նահապետական պարզութեամբ սկսուում է բնադիրը այս խօսքերով. «Արգեստիս, Մինուասի որդի, ասէ. այս են աշխարհքս, զորս նուաճեալ տէրութեան իմոյ միացուցի», և յետոյ շարունակում է պատմութիւնը. «Նախ և առաջ Դիոգինես Բուրդի գէմ ունեցած կռիւն է պատմում, որ իւր հօրն ևս ձանձրացուցեր էր շատ անգամ. յետոյ Վան ծովի արեւմտեան Տարոն, Անծիթենէ և Տուրուբերան գաւառաց բոլորովին նուաճումն է նկարագրում. վերոյիշեալ գաւառաց անունները բնագրի մէջ իսկապէս պահպանուած են, այն է Ուլուան, Անգաթիթ և Տուրափիրայ: Ես անուանց այն ձևն եմ գործածում, որ թողեր են մեզ Հայոց և Յունաց մատենադիրք: Ողբան գաւառը իւր Տարան մայրաքաղաքով այն երկրին է համապատասխանում, որ Եփրատայ վերին մասերի երկու կողմն ևս տարածուած է, և որ Տակիտի Տարեգր. XIV, 24. Տաբանոյն է անուանվում. Հայք Տարոն են կոչում (իսկ ումնք Դարոն), Այստեղ է յաղթուող իշխանի անունն նադիրուադայ:

Ետոյ բնագրի մէջ պատմում է Պարսկահայք գաւառի և Արապատականի արեւմտեան մաս

սի Որմիայ ծովու մերձակայքի վերայ, և երևում է որ Արգեստիս անցեր է նոյնպէս Ասորեստանեայց սահմանը՝ նոցա գնդերը ջարդելով և այսօրեան Ռաշադէ կոչուած նահանգը նուաճելով: Այդ ժամանակն էր որ մեծ ապստամբութիւն բրդաւ իւր տէրութեան հիւսիսային արեւելոյնում. զէնի որոյ Արգեստիս չուեց Վասպուրական նահանգը, որ բնագրի մէջ Բասպուրան է յիշուած, ուրեմն իւր Վան մայրաքաղաքի մօտ, Արարատից դէպ ի հարաւային արեւելք և Ալդաս գետից դէպ ի հարաւ Այս գետը փոքր ինչ հեռու Եփրատն է թափուում: Բնագրի մէջ յիշուած Դասաքաղաքը համապատասխանում է Շաւարշականի որ ըստ Խորենացոյն վերջըրը Արտաշ կոչուեցաւ:

Ասորեստանեայց մէջ նոր նուաճուած նահանգում դարձեալ ապստամբութիւն բրդաւ Արգեստիսի դէմ, որուն մնում էր իւր տէրութեան հիւսիսակողման և հարաւակողման ապստամբեալքը՝ մի և նոյն ժամանակում հնազանդութեան բերել: Խաղաց նա նախ Վասպուրականի ապստամբողաց գէմ, որոնք ըստ երևութիւն աւելի վտանգաւոր էին, ուր խաղաղութիւն ձգելուց յետոյ Ասորեստան ուղևորեցաւ: Արձանագրի թերութեան պատճառաւ վերջին անցքերը յայտնի չեն մանրամասնաբար, այսչափ միայն ճշտիւ կերելի որ Վասպուրականի ապստամբները Արգեստիսի բացակայութիւնից օգուտ քաղելով դարձեալ անհնազանդութիւն յարուցին, և այս վերջին ապստամբութիւնը աւելի հեռու տարածուեցաւ: Վան գի առաջին անգամուայ նուաճումը Երասիսի մօտ եղաւ. իսկ վերջին անգամ աւելի հեռու դէպ ի հարաւ, նախ՝ Բաբելոնի մօտ. որ այժմեան Վարադդուինն է, և յետոյ Իրանի մօտ, որ այժմեան Իլանն է, արեւմտեան Ասորպատականի այժմեան Խոյ քաղաքից դէպ ի արեւմուտք: Թուլթէ Արգեստիսը Ասորեստանի մէջ մեծ ընդդիմութեան չէ հանդիպոր, վերոյիշեալ տէրութեան անկման դրութեան մէջ լինելու պատճառաւ, վասն որոյ Ասորեստանի գնդերը հիւսիս առաքեց: Ապստամբութեանց վերջ տալով Արգեստիս աւելի ևս հեռու տարածեց իւր յաղթութիւնը, և քանի մի անուններէն որքան կարելի է եղբայրակել, հասաւ մինչև Սեանայ ծովը, վասն զի ուրիշ անուանց

Հետ յիշուում է նաև Ուզգիտի, որ Աղստաֆայ գետ անունով մինչև այսօր ևս մնացել է: Յետոյ Ուզգիտու և Ալանաց նուաձեց և այսպէս արշաւանքը ընդարձակ տարածութիւն ունեցաւ:

Այսպէս ահա վերջանում է Արգեստիսի արշաւանաց առաջին մասը: Նա պատմութիւնը վերջացնում է իր որդւոյն ուղղած մի կարճ խրատով. և երևի թէ այս գործերից յետոյ Վանայ բերդի շինութեանն է ձեռք դարկել: Վերջին ժամանակներն քանի մի արշաւանքներ ևս անում է, որոց առաջինը Վանայ ծովու Հիւսիսումն է կատարուում, երկրորդն արևմուտք, որ տեղ նա ի թիւս այլոց նուաձեց նաև Համբրիկադրի քաղաքը, որ այժմեան Համիրամը կամ նորա մերձակայ Համիրամբերդն է: Սորանից յետոյ նորա արշաւանքը մինչև Մոկսուէն գաւառը հասած է երևում, բայց արձանագրութեան այս մասն այնքան աղբաւղեալ և թերի է, որ անկարելի է տեսնելն որոշել: Ի վերջոյ Արգեստիս մի և նոյն նահապետական պորտախօսութեամբ կնքում է իր պատմութիւնը այսպէս, «Զայն ամենայն կատարեցի ողորմութեամբն Անահայ,» փոքր ինչ յաւելուած ևս կայ, որ երևի Արգեստիսի վերջին պատերազմի մասին է, այդ ևս թերի, վասն որոյ պատերազմի տեղը որոշելը դժուար է: Այս յաւելուածի մէջ Բիխուրայ քաղաքին կործանման մասին է խօսուում, որ Բամ գաւառի մէջն է ընկնում:

Արգեստիս իւր ամեն արշաւանաց նկարագրութեանց մէջ յիշում է թէ որքան բազմոթներ հրդձարակ տուաւ, որքան քաղաքներ գետնի հետ հաւասարեց, որքան գերի առաւ, որքան թշնամի ըսպանեց, որչափ այրելին և մանուկ տարաշխարհ արաւ, որքան ձի, եղ և ոչխար աւար առաւ: Երևի թէ զիրք է ունեցել այս տեղեկութիւնքը գրիւր համար վասն զի շատ հազիւ է ներկայացնում իր հաշիւը, ըողորակ թուելով. «զօր» անգամ մի կը պատմէ թէ 13,254 սարուկ, 10,170 ազատական, 23,200 կին, 52,665 զինուոր իր ձեռքն ընկան և թէ 1,104 ձի, 35,016 եղ և 11,823 ոչխար աւար առաւ:

Հայոց պատմագիրները տեղեկութիւն չունին ընաւին հայրենեաց հզօրագոյն իշխաններից մէկի

վերայ, համարեա թէ հազիւ էր անգրում իբրեւ ծանօթ և յայտնի անուն: Արգեստիսի անունը դեռ Մովսէս Խորենացւոյ ժամանակ Արգեստովիտ անունով, որ Մոկաց նահանգի մէջ գաւառ մի էր. այս միայն վերոյիշեալ իշխանի յիշատակը: Իւր կառուցած Վանայ բերդը, որ մինչև այսօր պահպանուած է և որ այսօր ևս հրաշալի նշանագրերով իւր կառուցանողի կենդանի գովարանն է, Հայոց ազդային աւանդութիւնը, ինչպէս Խորենացին ևս հաստատում է, զայդ մի կնոթ գործք կհամարէ այն ևս օտար կնոթ, այն է Համիրամի ինչ շահ ունէր: Արգեստիսը երբ առանձին արձանագրութեան մէջ (համ. 8. Ըուլցէի քով) շնչտերով կ'այտնէ, թէ նա ինքը անձամբ բերդը շինել տուաւ. Օտարագիրք աւելի մտադիր եղան: Ասորեստանի Սարգինա թագաւորը Հայոց Արգեստիս անուն թագաւոր մի կձանաչէ, բայց ի հարկէ մեր Արգեստիսն չէ, որ աւելի ուշ կապրէր, և ոչ Բիսյիմայի թագաւորը, հայա Ռւրարտի թագաւորն է, որ Հայաստանի արևմտեան կողմն է: Եւքիլուսը Սաղամիսի մօտ պայտուած Պարսիկներից հետեւալ անուններն է յիշում:

«Լիշէուս, Արդամէս և երրորդն Արգեստիս: (Եւք. Պարս. 308):»

Արգեստիսի Բագրիտուր Բ. անունով որդին և յաջորդը, թուի թէ աւելի քաջ աշխարհակալ է եղել քան իւր հայրը: Թէպէտ նորա աշխարհակալութեանց վերայ այնքան տեղեկութիւն չունիմք որքան հօր վերայ, սակայն գտնուածների բովանդակութեամբ աւելի հարուստ են: Որչափ առձեռն ենթադրել կարելի է, Բագրիտուրի առաջին արշաւանքը Մալաթիոյ արձանագրի մէջ է նկարագրած, որու տրինակը մնացել է մեզ Գ. Միւլբախի շնորհիւ: Արդէն տեղը ցոյց է տալիս թէ աշխարհակալը որքան հեռու է տարել իւր զօրքերը, բայց բովանդակութեան խստագոյն քննութիւնը աւելի զարմանալի գործքերի ի լոյս պիտի հանեն:

Միք տեսնեք որ Արգեստիսի վերջին կոխը Վանայ ծովու հարաւային արևմտեան կողմումն էր. այս տեղից ահա Բագրիտուր Մալաթիոյ վերայ կարշաւէ: Երևի թէ սորա հայրը կռուի վերջնալէն առաջ է վաղձանել, նա մանաւանդ որ կռուի պատմութեան ձևը կարճ Լակոնական, ոչ դերևաց

Թիւն է հաշուած, ոչ աւարաց և ոչ ուրիշ իրաց այս հանգամանքներից եզրափակել կարող եմք ուրեմն որ Բագրիտուր Բ. վերջացուց իւր հօր սկըսած կռիւր կամ պատերազմը: Այս տեղ մի ուրիշ անուան՝ հետ ևս ծանօթանում եմք, այդ նա ղիրուանդայի անունն է, որ Միդան Վանայի իշխանն էր. այս քաղաքը Սայ նահանգի մէջ էր ընկնում, ուրեմն Միւլիֆանի շրջակայքում: Բիթլիս քաղաքի արեւմտակողմը. այն ինչ Արգեստիսի ժամանակ ղինքը Տարոնի, Անձթենէի և Տուրուբերանի կողմերը տեսանք. ապա ուրեմն այս նա տիրուանդայն արեւմտեան Հայաստանի թագաւոր իզած պիտի լինի, գուցէ այն Արգեստիսի որդին, զոր Ասորեստանի Սարգիսն թագաւորը իւր թշնամին կընդունէր:

Բագրիտուրի բացակայութեան ժամանակ իւր եղբայրը Վանայ մէջ իրրե տեղակալ մնաց: Առաջին անգամ նուաձած քաղաքներն հետեւեալքն էին՝ Տիանես (Պողոմէոսի Տէնէս, V, 13. — 14) Միդանն՝ որ այժմեան Մեաֆարեչինն է, Չալսասան՝ որ այժմեան Սաղունն է և Բաթմանսուի վերին մասերումն է ընկնում և վերջապէս Իրզի նաղիրուանդայի աթոռատեղին, որ կոչուում էր Արծն և Արծանեթէ նահանգի մայրաքաղաքն էր. ներկայումս Հաճրու է կոչուում: Պողոմէոսը Աշուրա է անուանում (V, 13. §, 17): Յետոյ նա ղիրուանդան Միդայ քաղաքը վերադարձաւ, որ Ամիդայ ևս կոչուում էր. այժմեան Ամիդ կամ Տիարպէքիւրն է: Բագրիտուր նորան հետեւելով հասաւ մինչև նորա քաղաքը, պաշարեց զայն և առաւ. իսկ թէ այս ղիպուածքներից յետոյ ինչ արեց յաղթողը՝ այդ աւելորդ է պատմել պատմագիտի մի, որուն շատ դիւրին է երեւակայել այն՝ ինչ որ մենք լուծեան եմք տալի. բայց և այնպէս Բագրիտուրը մեր տարակուսանքը կփարատէ ասելով «Անարգ նաղիրուանդայն հրամայեցի ես կուրացնել և շղթայակապ իմ դուռս ղըկիլ, յետոյ սպանման հրամանը տուի, ղիզած ոսկի և արծաթը Բիայմայ բերել պատուիրեցի»: Բագրետուրի տիրած քաղաքներից տասն ցուցակը կը յիշուի, չնայելով որ Միլագետաց աշխարհացոյցի վերայ չեմ կարող բոլորն ևս մատնանիշ առնել, սակայն բաւական է և այն որ ինչ հաստատել

կարող ենք՝ նորա արած արշաւանաց՝ քաղութեան և վտարահանութեան վերայ ըստ պատշաճոյն զարմանալու աղաքաւ: Այս կարգաւ են յիշուում վերջիշեալ քաղաքները *) 1. Խաճանի, որ ես գրու. նել չկարողացայ: 2. Գաուրանայ, ներկայումս ևս այսպէս է կոչվում այն է՝ Թիլ-գաուրան, որ Տիարպէքիւրի հարաւային արեւմտակողմն է ընկնում, ուրեմն Խաճանի, Տիարպէքիւրի և Թիլ-գաուրանի մէջ պիտի որոնել: 3. Տուրուանի այս վայրը արձանագրութեան յստաջարանի մէջ իրրե արշաւանաց՝ զխաւոր նպատակն է ընդունուած, և կարծեմ չեմ սխալիր եթէ այժմեան Ուրֆային կամ հին Եղեսիոյ նմանեցնեմ: 4. Հառուանի, որ Արքահամու օրօք ևս Հարան կը կոչուէր (Հայերէն Խառան է. զիրք Ծննդոց 11, 31), և մինչև այսօր ևս այսպէս է կոչուում: 5. Մանինուի 6. Արուսի, կերեի թէ այս երկու տեղերը հետո չեն մէկ մէկուց, վասն զի Խիդոր Խարաքսացին Մանինուի, Արուսի բերդ և աղբիւր կ'իմարգմանէ. այդ տեղերը իր տուած քանի մի տեղ ղեկութեանց նայելով, Եղեսիայից հարաւ Խառանից հարաւային արեւմուտք դէպի Եփրատ ձգւող ճանապարհի վերայ պէտք է որոնել: 7. Աղաւաղեալ անուն մի, որ Կու. Բիկուրա կարելի է կարգաւ: 8. Գաղափարագրով նշանակուած անուն մի՝ «Դուռ. զօրաց», երեւի թէ Թափասկոս է իմանալու, որ ի հնումն Եփրատից անցնելու սովորական ճանապարհն էր, երկար ժամանակ սորա տեղը աշխարհագրական գաղտնիք մի էր, զոր դուստրս լուծեց Հալէպէն ի Դէիր Եփրատից անցնելու ժամանակ: հարաւից դէպ արեւմուտք տեղ մի ունի սա, որ մինչև այսօր Դիպսի անունն է կրում: 9. Անկուրատացի, որ «Արաբական Անկուրիա», կարելի էր թարգմանել, բայց աշխարհացոյցի վերայ նայելով գործքը քիչ մի կը շփոթուի: Ինչ և իցէ արշաւանաց այս ուղղութեան են կտեսնենք, որ մերձաւորապէս Բագրիտուրի ղե-

(*) Այս մասը, ինչպէս եւ ամբողջը հասկանալու համար, Հայաստանի, Քուրդստանի, Եւ Արմենի տակմանի քարտէզն կառուցարկեմ, որ Գոկտոր Ա. պիտի աշխատութիւնն է. Բերլին 1838. 4 թիւը:

րի դիտարկում թիւնն ևս նորէրէրն էր յառաջն Սալմանասարայ և Սենեքերիմայ, և վերջը՝ Նաբուգոդոնոսորայ և Կիւրոսի, այն է՝ Ասորեաց աշխարհի Փիւնիկէի և Պաղեստինու տիրապետութիւնը։

10. Միլուանի, սորա ուր լինելն չգիտեմ։ Աւրոյիչեալ ցուցակը այս անունով ահա աւարտում է և առանց ոչ մի յաղթութեան աւարի անուն տալու առ Անաշիտն ուղղած լացազանչութեամբ և՛ այս արձան Բաղրիտուրի կանգնեցնելու տեղեւթեամբ է վերջանում։ Սորանից հետեւում է ուրեմն որ նորա աշխարհակալութիւնը Անկուրա՝ Տացիոն է սահմանաորոշում, ուր Դամասկոսի Ասորիներէն յաղթուելով հարկադրուած էր վերադառնալ առանց զինաց և աւարի։ Հետեւում է նոյնպէս որ Տացիները, այն է՝ Արարիոյ Բեղուիները Թափսակոսի բերանը փակեցին՝ իւր առաջ, որով հարկադրեցաւ Եփրատայ՝ արեւմտեան կողմից վերադառնալ և այսպէն Մալաթիայ հասաւ, որը գուցէ մեր արձանագրութեան մէջ յիշուած Միլուանին է։

Բաց յայտնաւոր երկրորդ արշաւանքի մի ևս ձեռք զարկաւ Բաղրիտուր, այս արշաւանքը երեք բաժին ունի, այն է՝ նախ Բաբելական տէրութեան պատկանեալ Բարուտոնէ նահանգը տիրեց, որոյ ուր լինելը անկարող եմ ցուցանել, սակայն իրաց եղելութիւններէն այնքան կ'հեռուի, որ մեր տխուր մեծ չի լինի, իմէ մենք մի և նոյն Ադիաբենէ նահանգն համարեմք, որ Նինուէի արեւելեան կողմն է ընկնում։ Այս տեղից ահա, Քրդերի երկրից անցնելով, որ այժմ Ռովանդիդ կանուանուի, դիմեց դէպ ի հիւսիսային արեւելք, ուր յաղթանակ կանգնեցուց քանի մի առաջնորդաց վերայ։ Նորա այն կռուի մէջ տիրած զրեթէ բոլոր երկիրները, կարելի է գտնել այս օրեան կամ արդի աշխարհացուցի վերայ։ Ի վերջոյ Բունիվանայ քաղաքը ևս որ Ուրմեայ ծովակի հարաւն է ընկնում և ներկայումս Բունայու է կոչուում, հնազանդեցաւ նորան և անձնատուր եղաւ նորա ողորմութեան կամ անողորմութեան։ Այս անողորմութիւնը ծանր եղաւ յաղթուածներու համար, և արձանագրութեան մէջ ինչպէս վերոյիշեալ Բարուադինեսի տիրապետութեան ժամանակ նոյնպէս և այժմ ցուցակ մի է նշանակուած, յորում թուած է

այրուած բազիւնները և պալատները, սպանուած թշնամիքը, գերի բռնուած արք, կանայք և մանկունք, աւար առած եղները և ոչխարները։ Արշաւանքի երրորդ բաժինը Ուրմեայ ծովու շրջակայքում՝ Ուրմիւիդիայ նահանգի տիրապետութեամբն է վերջանում։ սա երեւի թէ այն նահանգն է, որոյ մայրաքաղաքը Ուրմիայ համանուն ծովակի վերայ է։ Սորանից յետոյ համառօտապէս յիշուում է կռուից քաղած օգուտները կամ շահերը, որոյ բաւացի թարգմանութիւնը հետեւեալն է։

Երեք նահանգաց մէջ այս աւարներն ինձ վիճակեցան։

12,735 մարդ սպանելի, 46,600 կին, 12,000 մանուկ գերի առայ, 2500 ձի, 23,334 եղ և 58,100 ոչխար աւար առայ, : Նոյն արձանագրութիւնը կաւանդէ թէ Բաղրիտուր աւարներու մեծ մասը ի փառս Անահտայն շինութեանց վերայ գործ ածեց. միւս արձանագրութիւնն ևս կաւանդէ թէ Բաղրիտուր այդ աւարներէն երկու անտի (կոթող) կանգնեցուց ի փառս Անահտայ և Դիասպաու։

Բիայմիայի պատմութեան նիւթը այս արձանագրութիւններով կ'վերջանայ։ Արգեստիսի և Բաղրիտուրի արեւելեան պատմութեան մէջ կատարել ուղած պաշտօնը, ուրիշ աշխարհակալ մի ի գլուխ հանեց. Կիւրոս իւր Պարսիկներով Միդիայէն սկսեալ մինչև Լիւդիայ՝ Միջերկրական ծովու մօտ եղած բոլոր տէրութիւնները ջնջեց, իսկ Դարէհ Ա. Հայաստանն իւր իշխանութեան ներքոյ գտնուած դաւառներու կարգը դասեց։

Հայ ճանապարհորդ մի Աթամիւսան զիւդի մօտ Սեւանայ ծովու արեւմտակողման բլրի մի վերայ, արձանագրութիւն մի գտեր է, որոյ օրինակը ուղարկել են ինձ։ Այս արձանագրութիւնը վերոյիշեալ նշանագրաց տեսակէն է, բայց Բիայմիայի տէրութեան հետ կապ չունի ընտաին. աւելի հաւանական է, որ այն տեղ առանձին տէրութիւն մի կազմուեցաւ, որոյ գլխաւորը կամ պետը մեր արձանագրութեան մէջ յիշուած Նուպիսի Դսուվար որդին է։ Բայց պիտի նկատեմ որ գլխաւոր անունն երկրորդ վանկը Լաւ չի կարդացուում. թագաւորական տիտղոս չկայ ընագրի մէջ. բայց որովհետեւ արձանագրութիւնը ինչպէս երևում է լիակատար չէ, ուստի վճռողական ոչ ինչ չէ կարելի ասել։ Այս ևս կարդացուում է, որ Դսուար

տիրեց Պարտակայ քաղաքը՝ այժմեան Պարթաւն է, Արաքսացոց Բերդատ Ուտի գաւառի մէջ է ընկնում, և Տէրտէր (Թարթաւ) գետի վերայ որ Վուրլն է թափուում, յետոյ այն տեղի Զիմատար թագաւորը նորա Լիուկենի որդին և երկու կանայքը գերի տարաւ:

Իսպոյնիոնէն սկսեալ մինչև Բագրիտուր Բ. Թաւաղաւորական տիտղոսն այսպէս էր գրուում. «Այս անուն, որդի Այս Անուան, Հզօր Արքայ, Ողորմած Արքայ, Արքայ Բիայմայի և պայծառ քաղաքին Տուսպայ, Միայն վերջերը Բագրիտուր փոքրինչ փոփոխեց այս տիտղոսը. նա այսպէս էր գրում, «Բագրիտուր որդի Արգեստիսի Հզօր արքայ, Ողորմած արքայ, արքայ Բիայմայի և տէր Տուսպայ պայծառ քաղաքի, Բնադրի մէջ Տէր բառի փոխարէն Խուսիւի է գրած, ուրեմն մի և նոյն տիտղոսը, որ Եղիպտոսի այժմեան փոխարքայն կրում է, և որ Պարսկերէն «իշխօղ, ունող, տէր, բառից նշանակութիւնն ունի:

Իրաւամբ կհարցնէ ընթերցողը, թէ արդեօք այս բոլոր նոր պատմութիւններ են՝ որոց մասին աշխարհին ոչինչ յայտնի չէ, ոչ իսկ նախնի պատմագրաց ծանօթ, ապա ուրեմն տարակուսանաց նիւթ կարէ լինել: Այս Հարցմանց պատասխանս այս է որ իւրաքանչիւր ընթերցող իւր մատենագրանի մէջ կարող է գտնել նոյնի Հաստատութիւնը, ինչ որ ես այս հին յիշատակներու մէջ եմ կարողացեր ընթեռնուլ: Եզեկիէլ մարգարէն որ Բագրիտուր Բ. ի ժամանակակիցն էր, իւր ընթերցութեանց ԼԸ և ԼԹ գլուխներուն մէջ այս աշխարհակալի աւերադործութեանց վերայ կենդանի պատկեր մի թողեր է մեզ, այն է նորա Եզեսիայ, ի Խառան յայնկոյն Եփրատայ, յԱսորիս արած արշաւանքները. այս պատմութեան մէջ փոխանակ «Բագրիտուր արքայ Բիայմայի,» անունանելու Գովգ յաշխարհին Մագովգայ իշխան Ռովմեսուլքայ և Թորեկայ է կոչուած: Մովսիսական ազգաց տախտակի վերայ Մագովգն՝ Հայաստան կնշանակէ, ինչպէս որ նորագոյն բնութեանքն ստուգեցին Թողարմա կամ Թորգոմ, որ մինչև այսօր Հայոց ազգի ներկայացուցիչ կհամարուէր, աւելի շուտ Թուրք և Թաթար ազգերը նշանակէ. Գովգ և Մագովգ զանազան դարձուածքներով

ներով այժմ ևս շատ յաճախ Հայաստանի աշխարհացոցի վերայ երևում են: Ռովմեսուլք և Թորեկ, յայտնի է որ նախնի Մոշեր և Թեքարիներն են, այսինքն Սեաւ ծովու Հարաւային արևելեան բնակիչքը:

Սուրբ գրոց վկայութիւնն այս է *):

Եզեկի. գլուխ ԼԸ էջ. 3—13. «Այսպէս ահա Տէր Տէր, ահաւասիկ ես ի վերայ քո, Գոգ, իշխանը Ռովմեսուլքայ և Թորեկայ, և այն տես շարունակութիւնն:

Եզեկի. էջ 18 23. «Եւ եղեցի յաւուր յայն «միկ յորում եկեացէ Գովգ ի վերայ երկրիդ Իսրայէլի, ասէ Տէր Տէր, ելցէ սրտմտութիւն իմ «բարկութեամբ և նախանձ իմ հրով բարկութեան իմոյ, և ին տես շարունակութիւնն:

Եզեկի. գլ. ԼԹ. էջ 1—6. Այսպէս ասէ Տէր Տէր, ահաւասիկ ես ի վերայ քո, Գովգ իշխանը Ռովմեսուլքայ և Թորեկայ, և ին տես շարունակութիւնն:

Եզեկի. էջ 9 16. «Եւ ելցեն բնակիչք քաղաքաց Իսրայէլի, և այրեցեն զզէսս, զնիղա, կաբեկս, զասպարաբեկս, զնետս, զգեկորս աղեղանց, զտիգարունս, զսրնակոթս, և այրեցեն իւրեանց այրելին եօթն ամի, և մի առցեն փայտ ի վայրաց, և հատցեն փայտ յանտառաց, այլ զզէսս այրեցեն ի կրակի, և ին տես շարունակութիւնն:

Աւեր տեղ մի յիշեցի, թէ Հայոց զիւցարանութիւնը շատ հարուստ է և թէ մի արձանագրութիւնը անգին դիւտ է այս նիւթով հետաքրքրողի համար: Բոլոր Հայաստանի իսկական ազգային աստուածն Անահիտն էր, որ նոյն Յունաց Զեւսն է, Հուովմայեցոց Իսպիտէրը, հիւսիսարևակ ազգաց Վսլանը, Պարսից Որմիզդը, Ինձ մօտ եղած արձանագրութեանց իւրաքանչիւրի մէջն ևս Անահիտն է յիշատակուում: Հայաստան

(*) յրովհետեւ Սուրբ գրոց այս կտորը մեծ միջոց է ընթերցողի համար վերոյիշեալ պատմութեան պարզութիւնը ձեռք բերելու համար, վասն որոյ աւելորդ չէր լինի, այս ցոյց տուած կտորները բանալու կարողալ կատարածը փարատելու աղագաւ: Ծ. Թ. Բ. Բ.

նի մէջ նորն իրողութիւնն է կրկնուում որ ինչ
Հելլասի և Լացիումի քանի մի քրիստոնեայ ազ-
գաց մէջ, զոր, ինչպէս Յունաց և Հռովմայեցոց
Ոլիմպիոյ Իսպիտէրը ջոկ է, Կապիտոլիոնինը ջոկ,
Եփեսոսի Դիանան և միւս Տաւրիկեան Դիանան,
ինչպէս և քրիստոնէից մէջ Մորնոյ սուրբ Գէ-
որգ, կոյս Ըօրետոյի, սուրբ Մարիամ Դրապերի,
սուրբ Յակովբ Կոմպոստելիայի, այնպէս ևս մեր
արձանագրութեանց մէջ կշիռնին Անահիտիս մի
անոյ, Անահիտիս մի մանգաղով, Անահիտիս մի
ողորմած, Անահիտիս մի թողութիւն բաշխօղ,
Անահիտիս մի արանց և ըն. Վաղուց արդէն յայտ-
նի է որ Հայոց և Պարսից Անահիտն իրենց բազ-
մակողմանի յատկութիւններովն մի և նոյն են որ
ինչ Հելլենաց Արտեմիսը (Դիանայ). բայց Տաւա-
նական է որ այս չաստուածուհւոյ պաշտօնէ նա-
խապէս Տուրանական ազգերիցն է իւր սկիզբը,
որ վերջերը Աքիմինետաց ժամանակ Պարսկաստա-
նի մէջ ևս արմատացաւ. իսկ Հայաստանի մէջ,
ուր Տուրանաց ազգեցութիւնը շատ հին ժամա-
նակներէ ի վեր արդէն կոտնուէր, նորա պաշտօ-
նը ի վաղուց հաստատուած պիտի լինի. Տուրա-
նական տարրերի վերայ հիմնելով եզրափակել
կարելի է որ այդ անունը «Աուանի աստուած», կը
նշանակէ:

(Մնացեալն է յետագայ):

ԹԷ Ի՞ՆՉՊԵՍ ԿԱԶՄՈՒԵՑԱՒ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԸ.

Բոլոր ազգերը, թէ հին և թէ նոր, կազմուեցան,
բաղադրուեցան զանազան ցեղերից. ընդհանուր
պատմութեան մէջ չկայ ոչ մի ազգ որը բաղկացած
չլինի երկու կամ աւելի մասերից՝ հեռաւոր և
օտար կամ մերձաւոր և արիւնակից ցեղերից. Մեր
ազգը ի հարկէ չէր կարող բացառութիւն լինել
այս կողմից, և արդարեւ մեր ազգը նոյնպէս բաղ-
կացաւ զանազան մասերից կամ ցեղերից, իսկ
զիսաւորապէս երկու հեռաւոր և օտար ցեղերից:
Բաղադրիչ ցեղերը ի հարկէ ունէին իւրեանց
սեփական յատկութիւններ՝ լեզու, մտաւոր զար-

գացման այս կամ այն աստիճան, հոգեկան զգաց-
մունքներ և ձգտողութիւններ, աւանդութիւններ,
և յն. Անպատճառ հարկաւոր էր որ ցեղերից մէկը
լինէր աւելի հզօր թէ թուով և թէ՛ բարոյական
ու մտաւորական յատկութիւններով. այդ հզօր
ցեղը պէտք է ձգտողութիւն ցոյց տար կրանել
միւս ցեղերը. միւս ցեղերը պէտք է ընդդիմանային
հզօր ցեղի այդպիսի ձգտողութեան և աշխատէին
պաշտպանել և պահպանել իւրեանց սեփական
յատկութիւնները, իւրեանց ինքնուրոյնութիւնը:
Ուրեմն պէտք է առաջ դար մի խուլ, աննկատելի
պատերազմ, որը պէտք է հետզհետէ նուազէր
և վերջապէս անհետանար, մանաւանդ ժամա-
նակի ազդեցութեամբ. շատ երկար, դարեւոր ժա-
մանակ հարկաւոր էր ցեղերի միաւորութեան և մի
նոր ամբողջութեան կազմողութեան համար. Այս
խուլ պատերազմը, ցեղերի միաւորութեան այս
դժուարութիւնը մեծ նշանակութիւն ունի ազգի
պատմաբանական կեանքի վերաբերմամբ և մեծ
ներգործութիւն նորա բարոյական, մտաւոր և
քաղաքական զարգացման վերայ. Բնեւելով և ի-
մանալով թէ ինչպէս կատարուեցաւ այս ծանրա-
կշիռ եղելութիւնը՝ մենք կարող ենք դիւրութեամբ
բացատրել մեր ազգային կեանքի շատ երեւոյթներ:

Մեր պատմութեան առաջին տարեգիրը Ասորի
Մար Աբաս Կատինան, որ 149 տարի Բրիտոսի
ծննդից առաջ Ա. Վաղարշակ թագաւորի յանձ-
նարարութեամբ հանեց իւր տարեգրութիւնը՝ Նի-
նուէական Դիւանից, թարգմանելով այն մի զբքից՝
որը «Հրամանաւ Աղէքսանդրի (Մակեդոնացոյ)
ի Բաղդէացոց բարբառոյ փոխեալ ի Յոյն, ու
անի ղէան հնոց և ղեախնէացն բան», 1), պատ-
մումէ թէ՛ «Ոչ կամեցեալ Հայկայ հնազանդ լի-
նել Բէկայ . . . չու արարեալ գնայ յերկիրն
Արարատայ, որ է ի կողմանս հիւսիսոյ, հանդիւրձ
որդւովք իւրովք և դատերօք և որդւոց որդւովք
. . . և այլովք ընդոծնօք. և եօտ յարեցելով է
նա . . . իրթեալ բնակէ ի լեռնոտի միում ի
դաշտավայրի, յորում առեալ է մարդկանէ յառա-
ջագոյն ցրտեւոյն դադարեալ բնակէին. զորս հնա-

(1) Պատմութիւն Մովս. խորենացոյ ի Վենետիկ, յամի 1848,
գիրք Ա. եր. 21.

զանդ իւր արարեալ Հայկ՝ շինէ անդ տուն բնակութեան . . . , 2) Այս խոսքերից պարզ երևումէ որ Հայկը՝ իբրեւ ժողովրդապետ կամ ցեղապետ՝ իւր ամբողջ ցեղով և ուրիշ ցեղերից և կած նորա հետ միացած մարդիկներով այստեղ ու այնտեղ շրջելուց յետոյ դադարումէ մի տեղ . նոյն տեղում բնակուած է լինում մի այլ ցեղ, որը հնազանդեցնումէ իւրեան և հաստատումէ այնտեղ՝ տուն բնակութեան, այսինքն երկու ցեղը՝ նորեկ և բնիկ խառնուումն միասին և մնումն միեւնոյն տեղում: Բարձր լուսաւորութեան տէր և պատմաբանական խնդիրները նրբութեամբ քննող և հետազոտող Խորենացին, իւր առաջն դրած ունենալով Մարիբաս Վատինայի տուրքութիւնը, այնու ամենայնիւ զարմացմամբ բացազանչումէ. «Բայց +անհէի էմ ասէ պատմադիրն (Մար Սրաս) թէ ի յողով տեղիս գտան բնակեալ ի մարդկանէ յերկրիս մերում ցանեցիր սակաւք յառաջ +ան զբաւոյս բնիկն Ռբայ: Նախնոյն Հայկայ, 3) Ուրիշ տեղ ասումէ, «Այլ մոռացաք և զգոհեալ Սլաքն անուանեալ այր, զոր ոչ կարեմ հաւատեաւ ասել՝ ի Հայկայ, եթէ յառաջ +անէր +ան զնա եղելուց յաշխարհին, զոր հին զգրոյցքն պատմէն լինել, 4) Խորենացու այս վերջին խօսքերից երևումէ որ աւանդութիւնը երկու զանազան ցեղերի միաւորութեան մասին մնացելէր ժողովրդի բերանում և հասել էր մինչև նորա ժամանակը: Իսկ թէ ինչպէս միացան այս երկու ցեղը՝ Մար Սրաս Վատինան և Մովսէս Խորենացին զանազան կերպովն բացատրում այս խնդիրը: Վատինան ասումէ թէ՝ «Կորս հնազանդ էր աշարեալ Հայկ . . . , այսինքն թէ եկաւոր ցեղը հնազանդեցրեց ինքեան բնիկ ցեղը լինելով երեւի աւելի բազմաթիւ և աւելի հզոր. իսկ Խորենացին ասումէ թէ բնիկ ցեղը յօժար կամքով խառնուեցաւ և միացաւ եկաւոր ցեղի հետ, կամ հնազանդեցաւ նորան: «Յիշէ և աստանօր պատմութիւնս. հարաւոր կողմանէ դաշտիս այսորիկ առերկայնանալու միով լեռամբ բնակեալ յառաջա-

գոյն արք սակաւ՝ ինքնակամ հնազանդել իրեցաւ ինն, 5) Մենք աւելի հաւանական ենք համարում և ընդունում ենք Վատինայի խօսքերը. եթէ մինչև անգամ չլինէր Վատինայի և Խորենացու մէջ համարեայ վեցեկէս դար, այնուամենայնիւ հաւանականը այնէ որ բնիկ ցեղը անպատճառ հակառակութիւն ցոյց տար եկաւորին, որը պէտքէ նեղէր նորա ազատութիւնը նախ և առաջ բնակութեան տեղի կողմից:

Բացի վերոյցուցեալ երկու ցեղից Հայոց ազգի մէջ մտան և այլ ցեղեր կամ այլ ցեղերի կտորներ, մասնելով մեծ կամ փոքր քանակութեամբ:

1) Հնազգյն եկաւորների դասակարգում գլխաւոր տեղը ունին Հրէաները, մանաւանդ իւրեանց քանակութեամբ կամ բազմութեամբ: 2) յիշելով Ասորեստանի Սենեքերիմ թագաւորի որդւոց՝ Արամեյէքի և Սանասարի փախուստը «յերկիրն Աւարադայ, 6) որ է երկիր Հայոց կամ Հայաստան, և Քանանացիների գալը Քանանիդասի հետ 7), յիշենք այն որ 630 տարի Քրիստոսի ծնունդից առաջ Հրաչեայ 8) Հայկապոն թագաւորը մեր առաջին թագաւորի՝ Պարուրի յաջորդը խնդրեց Բարիլացուց Նարուդոդոնոսոր թագաւորից, որը նոյն միջոցներին տիրեց Պաղեստինուն և շատ Հրէաներ գերի վարեց այնտեղից, մի երեւելի Հրէայ՝ Համլամ անուն, և մեծ պատուով ընդունելով նորան՝ բնակեցրեց իւր երկրում 9): Այս Համլամից յառաջ եկաւ յետոյ Բապրատունեաց երեւելի ցեղը և նախարարութիւնը իւր մեծամեծ իրաւունքներով և արտօնութիւններով, ընդհանուր սպարապետութեան և թագադրողութեան շքեղ պատիւներով: Դժուարէ որոշել թէ ի՞նչ պատճառով և կամ ի՞նչ խորհրդով հրաւիրեց սորան Հրաչեայ թագաւորը. գուցէ երեւելի իշխան

(5) Մովս. Խոր. գիրք Ա. եր. 22—23:

(6) Նոյն, գիրք Ա. եր. 42. — 89 ժամեթ. էմիւնի Ռուսերէն Թարգմանութեան Խոր. պատմութեան, եր. 265, Մասկուայ, 1858. — Աստուածայուն գիրք Չոր. Թագ. ԳԼ ԺԲ. համ. 37. և Մարգ. Ես. ԳԼ 15: համ. 38, Ս. Պետ. 1817 ամիս:

(7) Խոր. գիրք Ա. եր. 42 և Չառլ. Գառ. հետ. Ա. եր. 83:

(8) Ռատ Չամչեանի Հայկական Բ. անս հետ, Ա. եր. 101:

(9) Խոր. գիրք Ա. եր. 47:

(2) Նոյն. գիրք Ա. եր. 22—23:

(3) Նոյն, գիրք Ա. եր. 27:

(4) Նոյն. գիրք Բ. եր. 79:

խմատուն և քաջ մարդ լինելու պատճառով, գուցե առաւել ևս առաջ եկած Հրէաների խնդրանաց պատճառով, գուցե խնամութեան կամ անձնական ինչ ծանօթութեան պատճառով, և ինչ կասկած չկայ որ Համբարձը միայնակ չէր, նորա հետ եկած Հայաստան երեւի թէ նորա ամբողջ ընտանիքը, այլ և շատ մարդիկ, գուցե թէ և մի ամբողջ ցեղ:

Յետոյ ևս շատ Հրէաներ եկան Հայաստան, Տիգրան Բ. պատերազմ վարելով Հռովմայեցւոց հետ, յարձակուեցաւ (82—75 թուականներում Բրիտոսի ծննդից առաջ) Պաղեստինու վերայ և առնելով խիստ շատ գերիներ (Հրէաներ)՝ բերեց նոցա Հայաստան և բնակեցրեց Արմաիւր Քաղաքում և Վարդգէս աւանում (10) ինչպէս վկայում է Մովսէս Խորենացին: «Երևանց (Վարդգէս) զաւանս զայս (զՎարդգէս), յորում և Տիգրան միջին յԱրշակունեաց նստոյց զհասարակ առաջնոյ քերականն՝ Հրէից, որ եղև քաղաքագիր զաճառք (11): Քանի մի ժամանակից յետոյ ուղարկեց նա Բարդաբիւրան սպարապետը (12) Հայ և Պարսիկ զօրքով Պաղեստինու վերայ. նա գերի առնելով Հրէաների Հիւրկանոս թագաւորը և Մարսիացւոց քաղաքի բնակիչների մեծագոյն մասն՝ բերեց նոցա Տիգրանի մօտ, որը հրամայեց բնակեցնել նոցա Համիրամակերտում (Վան) (13): Թէ ինչպէս շատ Հրէաներ եկել էին Հայաստան և առաւել ևս շատացել էին հետոցհետէ, երբ ևս մէկ և այն հանգամանքից որ երբ Հապուհ Բ. Պարսից թագաւորը պատերազմում էր Հայերի հետ երկար ժամանակ (14), Պարսիկ զօրքը բազմաթիւ գերիներ վարեց մեր երկրից, որոց մէջ կային և շատ Հրէաներ, Խորենացին ասում է՝ «Եհսա հրա-

(10) Որք յետոյ ընդարձակուեցաւ և կոչուեցաւ Վաղարշապատ կամ Նոր Քաղաք: «Այժմ այս Վաղարշ պատեաց պարսպաւ և հզոր պատուարաւ և անուանեաց Վաղարշապատ, որ և Նոր Քաղաք» (Խոր. գիրք Բ. եր. 145):

(11) Խոր. գիրք Բ. եր. 145:

(12) Նահապետ Ոչտունեաց նախարարութեան:

(13) Խոր. գիրք Բ. եր. 89, 90 և 94. Յովհաննէս Կաթողիկոս, եր. 19, Մոսկուա, 1853 թ.

(14) Զարբորդ դարու վերջում, Արշակ Բ. ի օրոք և նորանից յետոյ:

ման Հապհոյ . . . զՀրէայն խաղացուցին ի գերութիւն. և զայն Հրէայն՝ որ նոյն հրէութեան օրինօքն կային ի Վանն Տօսպայ . . . Գերեցին որ յաւուրս սրբոյն Գրիգորի և Տրդատայ հաւատացեալ էին ի Քրիստոս և զայն Հրէայն որք յԱրտաշատ և ի Վաղարշապատ . . . (15): Թովմայ Արծրունին ասում է՝ «Գան դարձեալ Մեհհրուստան և Վահան և առնուն զՎանտոսպ, քանդեն աւերեն զգեղեցկաշէն ամրական տեղիսն, վարեն ի գերութիւն զբնակիչս քաղաքին՝ հինգ հազար զՀրէայն և ութ և տասն հազար զքրիստոնեայն, և զորո ածեալ էրէի Բարդաբիւրան, զՀրէայն հրամանս՝ Տեգրանայ, և խաղացուցանեն յԱսպահան. և առնուն զՎաղարշապատ և զԱրտաշատ և զՀրէայն՝ որ յաւուրց սրբոյն Գրիգորի հաւատացեալ էին ի Բրիստոս վարեն ի գերութիւն աւելի վտանգ նոցա քան այլոց Հրէից հասուցանելով՝ վանն ի Բրիստոս հաւատոյն (16): և Այս գերեւարեալ Հրէաների թիւը այսպէս է շարում, Փոստոս Բիւղանդացին — Արտաշատից 9000 ընտանիք, Երուանդաշատից 30000 ընտանիք, Ջարեհաւանից 8000 ընտանիք, Ջարեշատից 14000 ընտանիք, Վանից 18000 ընտ. և Նախիջևանից 16000 ընտանիք (17): Բոլորը 95000 ընտանիք, կամ մի ընտանիքի մէջ համարելով միջին թուով երեք հոգի՝ 300000 ի չափ մարդ: Եթէ և կասկածելի համարենք այս խոշոր թուերի ճշտութիւնը, բայց այնուամենայնիւ՝ ի նկատի ունենալով մեր բոլոր պատմագիրների միաբերան վկայութիւնը թէ մեր քաղաքներում և աւաններում բնակուում էին շատ Հրէաներ՝ պէտքէ համաձայնուենք որ արդարեւ շատ մեծ էր Հրէաների թիւը Հայաստանում: Սոքա՝ ցրուած լինելով զանազան քաղաքներում և գիւղերում՝ ի հարկէ չէին կարող մշտնաւ բոլորովին անջատուած, այլ մեծագոյն մասն ժամանակի և կեանքի ազդեցութեամբ ազամակամօք պէտքէ խառնուէր Հայերի հետ և կորէր նոցա մէջ: Հայկական տարրի ազդեցութիւնը Հրէաների վերայ այնչափ մեծ էր, որ չնայելով իրենանց

(15) Խոր. գիրք Բ. եր. 223:

(16) Թովմա Արծրունի, 1852 թ. Կ. Պոլսո, եր 68:

(17) Փոստոս Բիւղանդացի, 18, Դպր. Դ. եր. 260—262

ղարմանալի հակառակութեան վերայ ընդդէմ քրիստոնէութեան, այնուամենայնիւ շատերը սոցանից ընդունեցին քրիստոնէութիւնը, զօ. Վաղարշապատի, Արտաշատի և ուրիշ տեղերի Հրէաները, ինչպէս պարզ երևումէ Խորենացու և Թովմա Արծրունու վերորերեալ խօսքերից 48)։ Միւս կողմից՝ և Հրէական տարրը մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ Հայկական տարրի վերայ, որ ապացոյց է Հրէաների չափազանց բազմութեան, և միայն այս ազդեցութիւնով կարող ենք բացատրել Հայերի նմանութիւնը Հրէաների հետ, մնացածը մինչև այսօր, թէ երևի դժագրութեան կողմից և թէ շահախնդիր ու մանր վաճառականութիւն սիրող և ամենայն տեսակ քաղաքական կեանքը համարութեամբ տանող բնութեան կողմից։

2) Մեր ազգի կազմողութեան մէջ մասն ունեցան և Միդացիք կամ Մարացիք (Մարք)՝ սոքա եկան Հայաստան շատ հին ժամանակներում և բաւականին մեծ բազմութիւնով։ Տիգրան Ա. պատերազմ վարելով (550 թուականներին Քրիստոսի ծննդից առաջ) Միդացւոց հետ՝ յաղթեց նոցա մեծ և փառաւոր յաղթութիւնով, դերի առաւ նոցա Աժդահակ թագաւորը, նորա բոլոր ընտանիքը և ասան հազարից աւելի Միդացիք, բերեց նոցա Հայաստան և բնակեցրեց Մասիս արևելեան կողմում մինչև Գողթն գաւառի սահմանները, 24- կարելի կասկած ունենալ Մարաց բազմութեան մասին, որովհետև նոքա բռնեցին մեծ տարածութիւն տեղի և յգրին հինգ վեց մեծամեծ աւաններ և դաստակերտներ։ Խորենացին ասումէ. «Իսկ զԱնյոյ զառաջին կինն Աժդահակայ, և զբազումս ի սերմանէ Աժդահակայ աղըկունս՝ հանդերձ պատանեկօք և այլ բազում գերեօք, որչափ թէ աւելի քան չէր փ, բնակեցուցանէ (Տիգրան) յարևելայ ուսոց մեծի լեռինն մինչև ի սահմանս Գողթանն, որ են Տամբատ, Ոսկիողայ, Դաժգոյնք, և որ այլք առ եզերք գետոյն (Երասխ) դաստակերտք, յորոց մինն է Վրանջունիք, մինչև հանդէպ ամրոցին Նախիջևանու և զերիս աւանսն զԵրամ և զԶուղայ և զՍոչակունիս։ Իսկ ի միւս կողմանէ գետոյն (Ե-

րասխ) զբոլոր դաշտն, որոյ զլուխն Աժդահական, մինչև ցնոյն ինքն ամուրն Նախճաւանոյ,» 49)։ Այս տեղերը կոչուեցին «Աւանք Մարաց», և այս անունը մնացել էր մէնչև ութերորդ դարը, ինչպէս վկայումէ Ղևոնդ Երէց պատմագիրը 20)։

Եթէ ենթադրենք որ ոչ այս գերութիւնից առաջ և ոչ յետոյ չկար Հայաստանում և ոչ մի Միդացի, այնուամենայնիւ բաւական է և այսպիսի բազմութեան միանուագ գալը տեղական բնակիչների վերայ ազդեցութիւն ունենալու համար։ Միդացիք կարող էին արագութեամբ աճիլ և բազմանալ, որովհետև բնակուած էին բոլորեքեանք միասին մի ընդարձակ գաւառում, միևնոյն պատճառով նոքա կարող էին աւելի լաւ և երկար ժամանակ պահպանել իւրեանց ինքնուրոյնութիւնը և աւելի սակաւ ենթարկուիլ Հայկական տարրի ազդեցութեան, մանաւանդ որ նոքա ունէին իւրեանց սեփական կառավարիչներ կամ իշխաններ, դուցէ թէ Աժդահակի թագաւորազն ցեղից, Յետոյ Միդացւոց գաւառը դարձաւ առանձին նախարարութիւն իւր հօր նախարարներով, որ կոչուեցին առաջ «Մարացան Տէր», իսկ յետոյ «Մարացոց Տէր», 21) և որ ունէին մեծամեծ իրաւունքներ և արտօնութիւններ, մինչև անգամ «Երկրորդ թագաւորութեան», 22) շքեղ պատուանունը, այսինքն՝ թագաւորութեան մէջ առաջինն էր թագաւորը, երկրորդն՝ Մարաց նախարարը։ Այս Միդացիք կամ Մարք Հայերի մէջ կոչուեցին և այլապէս՝ Վիշապաշահ, այսինքն՝ որդիք կամ սերունդք Վիշապի, և այս այն պատճառով որ Աժդահակ Մարաց լեզուով նշանակումէ Վիշապ. ուրեմն Վիշապաշահ անունով Հայ ժողովուրդը յիշումէր Մարացւոց գերեզմարութիւնը Աժդահակ թագաւորի հետ միասին և սորա ժողովուրդը կամ սերունդ լինելը։ Միդացւոց մեծագումար բազմութեամբ գալը Հայաստան այնպէս մեծ նշանակութիւն էր ունեցել ժողովուրդի համար, որ

(19) Խորեն. գիրք Ա. եր. 57—58.

(20) Հնախոս. Հայաստ. Ինճիսեանի, Վենետիկ, 1835 հաս. Ա. եր. 315.

(21) Խորեն. գիրք Բ. եր. 77.

(22) Նոյն, գիրք Բ. եր. 77.

(18) Խորեն. գիրք Բ. եր. 223 և Թովմ. Արծ. եր. 68.

սորա պատմութիւնը դարձել էր մինչև անգամ առասպելութեան նիւթ. առասպելական երգերը երգում էին Տիգրանի կրտսեր որդուն՝ Վահագնի պատերազմը վիշապների հետ և նորա քաջ յաղթութիւնը։ Այս առասպելական երգերը հասել էին մինչև հինգերորդ դարը, ինչպէս վկայում է Խորենացին ասելով թէ՝ «Առաք իսկ ականջօք մերովք» (23)։ Նոյն երգերի մէջ յիշած պատերազմը կարելի է բացատրել երկու կերպով, կամ Աշոտհակի հետ պատերազմելու ժամանակ բանակի մէջ էր և Տիգրանի որդին Վահագն, որ և ցոյց է տուած մեծամեծ քաջութիւններ, կամ Տիգրանի մահից յետոյ Միդացիք երևի ցոյց են տուել ապրտամբութիւն և Վահագնը պատերազմով հրնաղանդեցրել է նոցա։

Այս Միդացւոց կամ Մարաց սերունդը մինչև այսօր մնացել է Հայաստանի կողմերում. այժմեան Բրդերը, ինչպէս շատերը կարծում են, ոչ այլ ինչ են եթէ ոչ հին Միդացիք։ Չամչեանը առանց երկմտութեան ընդունում է այս կարծիքը և իւր պատմութեան երրորդ հատրի մէջ զգուշացնում է ընթերցողները ասելով՝ «Իւր ուրիշ յայս վեցերորդ գիրս Մարք զնի, պարտ է այնու իմանալ զՔուրդս» (24)։ Այժմեան Բրդերը ընակում են Երևանի նահանգի զանազան մասներում այլ և Պարկաստանի և Տաճկաստանի սահմանակից գաւառներում, ըստ մեծի մասի բարձրաւանդակ տեղերում, — Մասիս, Արագածոտն և այլ լեռներու ստորոտներում, և պարապում են յատկապէս խաշնարածութեամբ։ Սոցա երեսի գծապրութիւնը մեծ նմանութիւն ունի Հայ ժողովրդի երեսի գծապրութեան հետ. սոքա սիրով վարում են Հայերի հետ, շատերը խօսում են մաքուր Հայերէն լեզուով ումանը ընդունել են քրիստոնէութիւն ըստ մեր գաւառներում և առհասարակ չեն խորշում քրիստոնէութիւնից Պարսիկ և Տաճիկ Մահմետականների պէս։ Այս Բրդերի մի ճիւղը կամ ցեղը կոչւում է Եղիտի և համարա թէ բոլորեքեանք քրիստոնէայ են, թէ և ոչ եկեղեցի ունին, և ոչ քահանայ։ Կարելի է կարծել որ մի ժամանակ բոլոր

Մարացիք ընդունեցին քրիստոնէութիւնը Հայերի հետ միասին, բայց յետոյ կամաց կամաց հեռացան և որսացած եղան Մահմետականութիւնով։ — Յարմար ենք համարում սոյն այս յօդուածի մէջ յիշել և Պարսիկների անունը իբրև մի բաղադրիչ մասն Հայոց ազգի։ Բէպէտ մեր պատմագրութեանց մէջ չէ յիշատակած և ոչ մի խոշոր դիպում որ արդարև Պարսիկները մեծ բազմութեամբ դային և բնակու էին Հայաստանում, բայց ի նկատի ունենալով որ Պարսիկները միշտ անընդհատ յարաբերութիւններ ունէին Հայերի հետ, բազմաթիւ զօրքեր երկար ժամանակ մնում էին Հայաստանում, յիշելով նաև պատմագիրների մասնաւոր ակնարկութիւնները Պարսիկ գերիների մասին, որոնց բերում էին Հայերը երբ յաղթում էին նոցա, մենք համարձակօրէն կարող ենք ենթադրել որ երևի թէ բաւականին բազմաթիւ Պարսիկներ մտան մեր ազգի մէջ և միացան նորա հետ։

3) Մեր ազգի մէջ մտան իբրև բաղադրիչ մասն և Կովկասեան լեռնականներ, Հայաստանի հիւսիսային սահմանների մօտ Կովկասեան լեռների ստորոտում գաշտերի վերայ և ձորերի մէջ բնակւում էին վայրենի լեռնական ցեղեր։ Սոքա շատ անգամ յարձակւում էին Հայաստանի սահմանակից գաւառների վերայ և մեծամեծ վնասներ էին պատճառում ընակիչներին։ Մեր թագաւորները կամ իշխանները ստիպուած էին լինում այսպիսի դիպումներում՝ զօրք հանել նոցա դէմ, փախցնել նոցա մինչև իրենց երկիրը, մտնել նոցա երկիրը, յաղթել նոցա և նուաճել, և տիրել նոցա գաւառներին։ Այս կրկնումէր անդադար. նոքա երբեմն մնում էին հնազանդ և հարկատու, երբեմն ապստամբւում էին և դարձեալ նուաճած լինում։ Ա. Վաղարշակ թագաւորը կամենալով պաշտպանել իւր տէրութեան սահմանները դրացի թշնամիների ասպատակներից՝ սահմանազխներում զօրապետներ կարգեց առանձին զօրքերով։ Բայց տեսնելով որ հիւսիսային լեռնականները չէ կարելի բոլորովին նուաճել և հանդարտացնել զէնքի զօրութիւնով՝ կամեցաւ քաղաքականութիւն մտցնել նոցա մէջ. նա պատուիրեց նոցա թողնել աւտդակութիւնը և ապստամբող ընդթիւնը և հոյատակ ու հնազանդ լինել արքունի հրամաններով։

(23) Նոյն, գիրք Ա, էր. 59.

(24) Չամչ. Պատմ. հատ. Գ, էր 418.

րին և հարկերին, խոստանալով տալ նոցա այդպիսի հնազանդութեան համար առաջնորդներ և իշխաններ և հաստատել նոցա մէջ գեղեցիկ կարգ և կառավարութիւն 25): Խորենացին կոչումէ նոցա « վարդնի էլ ասորացի » և առումէ թէ Վաղարշակը տուեց նոցա իմաստուն մարդիկ և վերակացուներ. « և արձակէ (Վաղարշակ Ա.) զնոսա հանդերձ արամիք իմաստնօք և վերակացուօք յիւրմէ » 26): Ուշադրութիւն դարձնելով Խորենացու խօսքերի վերայ՝ « և աստ հալեցեալ զվարդնի եկամուտ աղբն », և « և արջիէ զնոսա », պէտք է կործնել որ Վաղարշակը կանչեց իւր մօտ ոչ թէ ամբողջ ժողովուրդը այլ միայն նորա գլխաւոր իշխանները կամ ցեղապետները: Ոչինչ կասկած չկայ որ այս վարդնի լեռնականներինց մեծ կամ բաւականին նշանաւոր մասն խառնուեցաւ մեր աղբի հետ: Երեւի սոցա ցեղերից առաջ եկան Գուգարացի, Գարդմանացի, Գարգարացի, Ուտէացի, Եգերացի, Ծովդէացի և այլ շատ ցեղեր, որ յիշումէ Խորենացին 27) և որք արդարեւ բնակուեցին Հայաստանի հիւսիսային և հիւսիսային - արեւելեան կողմերում: Ըօ. Գուգարացուց համար այսպէս է ասում Խորենացին. « իսկ ընդդէմ լերինն Կաւկասայ կողմնակալ հիւսիսոյ կարգէ (Վաղարշակ Ա.) զթէ և զղը աղբն, և նահապետութեանն անուն կարդայ Բրեշխ Գուգարացուց » 28):

Յետոյ ևս աւելացան Կովկասեան լեռնականներից եկամուտներ. զօ. Ա. Արշակի օրօքը (մօտ 120 թուականին Քրիստոսից առաջ) մեծամեծ խրաւովութիւններ ծագեցան Կովկասեան լեռներու մօտ, Բուղարաց կրկրում. այս պատճառով Բուղարներինց շատերը դուրս եկան իւրիանց երկրից և զիմեցին դէպի Հայաստան: Այստեղ նոքա բնակուեցան Կող անուն տեղում, և որովհետեւ նոցա առաջնորդի կամ ցեղապետի անունը Վունդ էր, նոցա րն սկուած գաւառը կոչուեցաւ Վանանդ 29):

Բուղարացի գաղթականները յետոյ կաղմեցին առանձին նախարարութիւն, որ կոչուեցաւ Վանանդացի:

Յովհաննէս կաթողիկոսը ասումէ թէ Բուղարացից եկողները Հրէայք էին. « Յաւուրս սորա (Ա. Արշակ) հատուածեալք ոմանք ի Հրէէց, բնակելոց ի Բուլկարս, որ ի ծործորս Կովկասու, եկեալ բռնակէին առ ի ստորեւ Կողայ » 30): Մեղ համար աւելի հաւանական է Մ. Խորենացու հաղորդած տեղեկութիւնը, որը պարզապէս ցոյց է տալի թէ եկողները Բուղարներ էին և ոչ թէ Հրէաներ. « ի սորա (Արշակ Ա.) աւուրս աղմուկ մեծ լնալ ի զօտիս մեծի լերինն Կաւկասու յաշխարհին Բուղարաց, և քաղաք ի նոցանէ հատուածեալք եկին յաշխարհս մեր և բնակեցան ներքոյ Կողայ » յարգաւոր և ի հացաւէտ տեղիս բազում ժամանակս 31):

Կովկասեան լեռնաբնակներից մօտ՝ եկամուտների դասակարգումն են և Ալանները: Արտաշէս Բ. (մօտ 92 թուին Քրիստոսից առաջ) պատերազմելով Ալանների հետ՝ գերի բռնեց նոցա թագաւորի որդին և այլ շատ մարդիկ: Թէպէտ պատերազմը վերջացաւ խնամութեամբ, որովհետեւ Արտաշէսը առաւ իւր կին Ալանների թագաւորի դուստր գեղեցիկ Սաթինիկը, և թէպէտ պիրիները վերադարձուեցան, բայց կասկած չկայ որ շատ Ալաններ մնացին Արտաշէսի մօտ, մանաւանդ ի պատիւ Սաթինիկի: Սոցանից ոմանք ընդունեցին յետոյ քրիստոնէութիւնը, ինչպէս վկայումէ Յովհաննէս կաթողիկոս պատմագիրը 32): Ինքն Խորենացին վկայումէ թէ արդարեւ շատ Ալաններ մնացին Հայաստանում և կաղմեցին առանձին նախարարութիւն. « ի սորա (Արտաշէս Բ.) աւուրս և Առուեղեանքդ յաղդէ Ալանաց մերձաւորք Սաթինիկայ զհետ նորա եկեալք, կարգեցան յաղդ և ի նախարարութիւն աշխարհիս Հայոց » . . . 33):

Նոյն Արտաշէսի օրով պատահեցաւ մի մասնաւոր հանգամանք, որը շատացրից Հայաստան-

(25) Խոր. գերք Բ. եր. 74. — Յովհաննէս Կաթ. եր. 17.

(26) Նոյն, գերք Բ. եր. 74.

(27) Նոյն, գերք Բ. եր. 78 և այլն.

(28) Նոյն, գերք Բ. եր. 78.

(29) Նոյն, գերք Բ. եր. 82. — 150 ժանթ. էմիլի Բուսկէն Բարբառուսեան խորենացու պատմութեան,

(30) Յովհ. Կաթ. եր. 18.

(31) Խոր. գերք Բ. եր. 82.

(32) Յովհ. Կաթ. եր. 23.

(33) Խոր. գերք Բ. եր. 135.

նում Ալանների թիւը Սաթմենիկի հօր մահից յետոյ երեւելի նախարարներից մէկը բոնութեամբ թագաւոր նստաւ և հալածեց Սաթմենիկի եղբայրը՝ զահի ժառանգը։ Արտաշէսը քաջ Սմաւոթ Բագրատունի սպարապետի հետ լաղմամբիւ զօրք ուղարկեց իւր աներ որդուն օգնելու համար։ Սըմբատը մեծ յաղթութիւնով փախստական հալածեց բռնաւորը, աւերեց հակառակորդների երկիրը և շատ մեծ բազմութիւն գերիների բերեց Հայաստան։ « և զերկիր հակառակորդացն աւերե զամենայն միահամուռ ածէ քէրէ ոռոտիլ (այսինքն՝ յոյժ բաղում) » (Արտաշատ, 34)։ Արտաշէսը հրամայեց բնակեցնել նոցա Շաւարշան դաւառում, պատուիրելով՝ նոյն դաւառը կոչել Արտաղ, որովհետև գերիների հայրենական երկիրը նոյնպէս կոչուի մեր Արտաղ։ Այս գաղթականները, որոնք բաւականին լաղմամբիւ էին խառնուեցան Հայերի հետ և բոլորովին անհետացան, ուստի և սոցա յիշատակը չէ մնացած ոչ նախարարութեանց մէջ և ոչ ժողովրդի, վասնորոյ և պատմադրութեանց մէջ սոցա մասին չկայ ամենեւին յիշատակութիւն։

Նոյն Ալանների կամ Աղուանների աղբը հետզհետէ այնպէս սերտ կապուեցաւ մեր ազգի հետ, որ վերջերում համարեայ թէ դարձաւ մի մասն Հայոց ազգի։ Այս հանգամանքի վերայ մանաւանդ մեծ ներգործութիւն ունեցաւ քրիստոնէութիւնը և մեր եկեղեցին։ Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչից սկսած նոցա եկեղեցին կառավարումէին Հայոց եպիսկոպոսները, որոնք թէպէտ յետոյ ստացան կաթողիկոսական աստիճանը և տիտղոսը և թէպէտ այս կաթողիկոսները ընտրւումէին Աղուանից եպիսկոպոսներից, բայց կաթողիկոսական օծումն ստանումէին միշտ Հայոց կաթողիկոսներից և ըստորադրւումէին սոցա իշխանութեան (35)։ Ինքն Աղուանից ազգը միշտ մտերիմ բարեկամ էր Հայոց ազգի և հաւատարիմ օգնական պատերազմների ժամանակ։

Աւերապէս՝ այս Կովկասեան լեռնականների եկածների մէջ են և կասպից երկրից եկածները։ Նոյն արտաշիսի օրով, Արտաղեան գաղթականների գալուց յետոյ մի քանի տարի անցած, ապրտամբեցան Արտաշէսի դէմ Կասպից երկրի բնակիչները, որք ուրեմն դեռ առաջուց հարկատու էին մեր թագաւորներին։ Արտաշէսը ուղարկեց նոցա դէմ՝ նոյն քաջ Սմաւոթը Հայոց Բարեղբայր ինքն թագաւորը եօթն օր ճանապարհ գնելով նոցա։ Ուրեմն շատ ծանր էր ապստամբութիւնը։ Սմաւոթը դիւրութեամբ յաղթեց նոցա և նուաճեց, աւերեց նոցա բոլոր երկիրը և գերի վարեց վերջիշեալ Արտաղեան գերիներից աւելի շատ մարդիկ։ « առաւել քան զԱրտաղեան գերին ածէ ի Հայս, ընդ որս և Չարդամանոս անուն Թագաւոր նոցին » (36)։ Սոքա, ինչպէս երևումէ, նոյնպէս խառնուեցան և կորան Հայերի մէջ, ըստ որում պատմադրութեանց մէջ չկան յիշատակութիւնք սոցա մասին։

Այսպէս ուրեմն եկամուտ ցեղերով հարստացաւ Հայոց ազգը մանաւանդ այս Արտաշէս Բ. թագաւորի ժամանակ. ուստի սա ստիպուեցաւ կանոնաւոր կերպով բնակեցնել և տեղաւորել եկամուտ ցեղերը, այսինքն՝ այնպէս որ չուտով միանան բնակիչները և եկամուտները։ Այս մտքով պէտք է հասկանալ Խորենացու հետեւեալ խօսքերը. « . . . հրամայէ (Արտաշէս Բ.) զսահմանս գիւղից և աղարակաց որոշել. քանզի բազմամարդացոյց զաշխարհս Հայոց՝ եւ հաւաքաբար ածելով յաղէս, և բնակեցուցանելով ի լերինս և ի հովիտս և ի դաշտս » (37)։

(Ծանոթութիւն)

Պ ա հ ա ն Պ ա ռ ի թ ա ղ ի Բ ա ա պ ա մ ե ա ն .

(36) Խորեն, գիրք Բ. էր. 131

(37) Նոյն, գիրք Բ. էր. 134:

(34) Խոր. գիրք Բ. էր. 130.

(35) Ուրիշ աշխատութեան մէջ տեւել է իւրաքանչեւ Աղուանից և Հայոց եկեղեցաց մէկ եղանակով յարաբերութեանց վերայ։

Բ Ա Ր Ո Յ Ա Կ Ա Ն

ՍԱՆԱՏՐՈՒԿ ԹԱՂԱՒՈՐԻ ՎԱԽՃԱՆԸ.

ԱՆՑՔ ՉՈՐԻՑ ԺԱՄՈՒՑ.

Վարսադայր Ա.

(Տեսարանն առաջի առնել գրանդիճնն ի դարպասի իրոշանգայ Արշակունւոյ, յորոյ որմանց արեւելակողմանն եւ ստորւոյն, ի միւսակողմն քունիւր, եւ շուրջանակի ընդ որմն բազմոց, բազմեալ կան իրոշանդ եւ իրոշանգ.)

ԵՐՈՒԱՆԻ ԵՒ ԵՐՈՒԱՆՑ

Երուանդ.

Անտանելի է արքայի հեգնութիւն.

Որ կարծէ ամեն օր իմ բարկութիւն.

Ինչ է յանցանքս որ Հայրս ով է յայտնի չէ.

Չէ բաւական որ մայրս յազատ տանէ էւ

Երուանդ.

Այդ խօսքերէն որ Սանատրուկ կը խօսի,

Իմ սրտիս մէջ արեան աղբիւր կը հոսի,

Միայն դու չես մեր մօր ծնունդ, ես եւ եմ,

Ինչ քեզ ասուի ես եւ պիտի այն կիսեմ

Երուանդ.

Միշտ ատելի է չիլ մարդայն հայելին,

Խոհմութիւն չէ եւ գովեն գովելին.

Երբ գովեսոր կարէ դիպիլ այն մարդոյն,

Որ ունի կիրթ հակառակ այն գովելոյն:

Չոր օրինակ մենք տեսել ենք Արքարին.

Կարենք գովել նրան հանդէպ արքային,

Հա չի ասիթ թէ դուք նրան գովելով.

Իմ թերութիւնք կնախատէք կեղծելով.

Ինքն յայտնի ինչ դէմ կածէ ծնողիս.

Որ ամուսին չունելով է ծնել դիս.

Ամօթ նոցա որք նրան կին չեն աւել.

Ոչ թէ հոգին, այլ միայն տեսն են նայել.

Երուանդ.

Յիրաւի է, մեր մայր էր խիստ ձառադեմ,

Բայց նորա խօսք ընտանեկան չէր ընդգէմ.

Արշակունեաց ցեղէն գոյով նա սերեալ.

Արքունեաց մէջ միշտ պատուով էր մեծաբաւ.

Երուանդ.

Եզեսիոյ տիկին Դշխոյն չհղինէ,

Ունէր հրաման յԱրքար արքայ իւր առնէ.

Սիրով պատուով յարգել տիկին մեր մայրը.

Որուն արքայն կսիրէր սրպէս իւր քոյրը.

Երուանդ.

Իմ միտքս է որ մենք դարպաս կերթայինք.

Արքայորդոց հետ զբօսանք կանէինք.

Տգեղ էինք, ինչպէս եւ այժմ չենք յփնայ.

Բայց մեզ երբեք ասող չկայր մի գայք խաղ.

Ինչպէս չքեղ պատանի էր Անան.

Եւ տաս տարով երիցագոյն էր մեղնէ.

Մեզ խաղակց լինելէն բնաւ չէր խոյ տար.

Անգոնեայ երբեք նշան չէր ցոյց տար.

Երուանդ.

Մի թէ սա քիչ է մեր հետ խաղացել.

Ըմբռնամարտի, բանամարտի մէջ մտել.

Ի հարկէ ես նրան խայթել չուզէի.

Ապա թէ ոչ ամեն օր տի գլորէի.

Սա իմ ուժիս յիսնեորդ մասն եւս չունէր.

Ըմբռնամարտին մէջ միշտ յաղթած տի չինէր.

Վասն որոյ երբ մեր մէջ խմբէր գօտեմարտ.

Անվերջ կընէր մեր երկուսի ըմբռնամարտ.

Երուանդ.

Միթէ նոր անց ձեր մէջ տեղի ունեցաւ.

Երուանդ.

Այսօր Հռոմայ դեսպանին ծալ տրուեցաւ.

Ես եւ էի բազմականի մէջ նստած.

Ստնատուկ էր մի քիչ քինով զուարթացած.

Ճաշն յերկարեց, դեսպանն պատմեց հին անցքեր.

Արքայն անտի առաւ իմ դէմ նոր նետեր.

Երուանդ.

Ինչ նետ կարէր առնուլ արքայն այն տեղէն.

Երուանդ.

Ականջ դիր որ իմանաս բանն ի գլխէն.

Դեսպանը շատ գովասանեց Հռոմը.

Նորա խօսքով գեղ անգամ չէ Մծբինը.

Հոկտաւիս յիսուն տարի վաղազոյն.

Պարծենալով ասել էր իւր որերոյն.

Աղիւսակերտ եմ ստացել ես Հռոմ.

Մարմարին, Պորփիւր, կճեայ կթողում.

Ներսէս կայսրը հրձիգ արել այրել է.

Եւ աւելի գեղեցկապարդ չինել է.

Արքայն հարցուց, թէ Հռոմ ով է հիմնել.

Դեսպանն ասաց. հովիւներն են այն չինել.

Սանատրուկը այս խօսքէն շատ զարմացաւ.

Եւ դեսպանին խօսքն երկարել նիւթ տուաւ.

Իտալոյ մէկ զաւառի թագաւոր.

Որոյ անուն որպէս թէ էր Նումիտոր.

Մեր լինելով յանձնել է իւր եղբօրը.

Իւր դստեր հետ արքայական աթոռը.

Նոր այս արքայն յայտնուել է բանաւոր.

Անգրթութեամբ բանտարկել է ծեր եղբօր.

Դստերն եւս մէկ այնպէս տեղ է պահել.

Ուր նա երբեք չէ կարող մարդ տեսնել.

Բայց աղիլիւր փեսայ գտել է գաղտնի.

Երկու արու գաւակ ծնել է յայտնի.

Բանաւորը այս նորածին գաւակաց.

Հրամայել է ձգել գետ սրնթաց.

Այլեւ տղայքն դէպ ի դետափն են հանել.

Սոյս տղայոց մէկ հաս չովիւ է գտել.

Իւր զաւակաց հետ պահելով միասին
Զարգացրել է հովուաց մէջը երկուսին,
Մէկի անուն Հռոմուլոս է դրելը,
Եւ երկրորդին Հոսիոս է յորհրդելը:
Սգաք բարուք կայտառ և սէգ լինելով,
Խաղակից տղոց կը նէղէին ծեծելով,
Հասակակիցք մէկ հնար են մոռածել,
Այս երկուսին իրանց մէջէն հեռացնել,
Ասել են նա միայն մոռնի մէր խաղը,
Ով որ կարէ անուանել իւր ծննդը:

Հրոմուլոս և Հրոսիոս զլխավոր,
Սկսել են խնդիր առնել հօր և մօր,
Շատ պտրելով գտել են ծեր արքային,
Հովուաց նպաստ տալով դրել յիւր գահին:
Ապա գտել են և իւրեանց կորած մայր,
Որոյ համար ծեր թագաւորն միշտ սրգայր—
Նումիտորը փոխարէն այս երախտեաց,
Իւր թոռներուն տուել է տեղ ի շինուած,
Նոքա հովուաց ձեռնտուութեամբ հիմնել են

Այն տեղ քաղաք, որ և Հռոմ կոչել են:
Սանատրուկը ծիծաղելով ինձ նայեց,
Ձեռին բռնած ոսկի բաժակն բարձրացրեց,
Ասաց նա թող միայն խրմէ բաժակէս,
Ով որ իւր հօր անուն կասէ յայտնապէս,
Այս որ ասաց տուեց բաժակն Արգամին,
Արգամ իւր հօր անուամբ խմեց այն գինին,
Յետոյ կարգաւ խրմեցին միւս իրիւանքը,
Որ ասացին իւրեանց ծնողաց անուանքը:
Ամենեքեան դիտէին որ այս ամեն,

Արքայն հնարեց, որ իշխանք ինձ ծաղր անեն:
Ես լռու և եթ կը նայէի վերջ բանին,
Արքայն լցրեց բաժակի մէջ իւր գինին,
Եւ ասաց ինձ, Երուսնդ սոսա հօրդ անուն,
Կարգը հասաւ, որ զու խմես յիմ գինւոյն:
Ես ասացի հօրս անունն է Սուր, Նիզակ:
Եւ ձեռս խկոյն կարկառեցի առ բաժակ,
Ոսկի բաժակն չթանց կողմէն բռնեցի,
Ներքի կողմն էր ի ձեռին արքայի:
Երբ քարշեցի, ըմբռնեալն կտրեցաւ,
Գինին, որ մէկ կաթիլ ի վայր չկաթեցաւ,
Ես խմեցի, բաժակն ձեռամբ ճմլեցի,
Գնտակի պէս նորա առջև ձգեցի:
Արքայն տեսաւ ձեռին կտրած բաժակը,
Այլ տարաւ դէպ իւր գօտուր դաշնակը,
Ծուռ նայելով վրէն թողի արբուհքը,
Իմ յետևէն ելան և այլ իշխանքը:

Երուսդ.

Այս հեղեղութեանց այլ ևս պիտի համբերես,
Իշխանաց մէջ ինչ կուենանք մենք երես.

Իմ կարծեօքս, շատ լաւ է որ գաղթական,
Կորիւնք, երթանք մէկ այլ երկիր հեռաստան:
(Արգամ ճերս մտաւ.)

(Շարունակելէ)

Ա Ջ Գ Ա Յ Ի Ն

ՏԻԿԻՆ ԽԱՐԻԱՄ Գ. ԻԶՄԻՐԵԱՆ:

Գղարեցի Բարեպաշտուհի տիկին Մա-
րիամ Գալստեան Իզմիրեանց երկու հա-
լար ռուբլի նուիրեց Գղարու Հայոց օ-
րիորդաց դպրոցին յանուն և ի յիշատակ
Հանգուցեալ առն իւրոյ Գալուստի Իզ-
միրեան:

Երանի՜լ այնմ որ գիտելով ազգիս այժ-
մեան անհրաժեշտ պէտքը և կարօտու-
թիւնը՝ Հայ մանկուոյն դաստիարակու-
թեան՝ զարգացման և յառաջադիմու-
թեան համար հոգւով չափ կրղձանայ
նուիրաբեր լինել և բարերար հանդիսա-
նալ, որպիսի առաքինութիւն ոչ միայն
հաճելի է և սիրելի Աստուծոյ, այլ և մեր
փրկութեան և Ակեղեցւոյ պայծառու-
թեան և փառաւորութեան առաջին մի-
ջոցն է: Ուստի կգովեմք նոյն առաքինա-
սէր Տիկնոջ բարի եռանդը և նպատակը,
որով միանգամայն թէ՛ իւր և թէ՛ հանգու-
ցեալ կողակցին անունը և յիշատակը ան-
մահ փայլեցուց և փառաւորեց, և մեր,
Գղարայ մերադնէլից և համայն Հայո-
րեցոյն շնորհակալեաց արժանացաւ զոր
հրապարակաւ յայտնելով, կը բաղձամք
նոյնպիսի նուիրատու Տիկնայք և Պարո-
նայք յաճախ տեսնել յօգուտ և ի նը-
պաստ յաւելման և զարգացման տաճար

րացն ուսմանց և ազգ. կրթութեան Հայ մանկաւոյն:

ՆՈՒԷՐ ՆԱԽԱՎԿԱՅԻ ՎԱՆՈՒՑ.

Տփլիսեցի վաճառական Մեծարգոյ Սիմէօն Աւետիքեան Խարաղեանց հարիւր յիսուն ուրբի ընծայեց ի պէտս շինութեան Ս. Եկեղեցւոյ Նախավկայի վանոց:

Հրապարակաւ շնորհակալութիւն կը մատուցանեմք յիշեալ բարեսէր անձին:

ԳԵՐ. ՆԵՐՍԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ.

ԳԵՐ. Ներսէս Եպիսկոպոս Վարժապետեան ի 12 ամսոյս եկն ի Մայր Աթոռս:

Նորին գերապատուութեան Զանքերը և եռանդները հանրածանօթ են: Այս անգամ բաղձալով նորին Գերապատուութիւն իւր անկեղծ զգացմունքները և իղձը հաւատեալ, ի 19 ամսոյս առաջի Իջման Սեղանոյ տաճարիս Լշմիածնի ի ներկայութեան ԳԵՐ. Արքեպիսկոպոսաց ուխտեց և եմուտ ի միաբանակցութիւն Ուխտի Մայր Աթոռոյս:

Նորին գերապատուութեան յանձնուած է ի կողմանէ Վատրիարգարանի Կ. Պօլոյ՝ Սամաթիոյ Եկեղեցւոյ վերաշինութեան համար նպաստահաւաք լինելոյ պաշտօնը, որոյ համար յաջորդ թուով կգրեմք:

Շ Ո Ւ Ր Զ Ա Ռ.

Մոզլովեցի Մեծարգոյ պարոնայք և եղբարք Յարութիւն, Պետրոս և Պօղոս

Սահակեան Գեանջումեանց յորդորանօք Բարեկրօն Յովհաննէս Ա. քահանայի Խոսրովեանց երկու դիպակեայ շուրջաւ ընծայեցին Ս. Տաճարիս Լշմիածնի:

Հրապարակաւ մեր շնորհակալութիւն կը յայտնեմք յիշեալ Պարոնայից և Աւագ քահանային:

Ա Ղ Ա Ի Ն Ի.

Մեծապատիւ Մեղքոն. Գանտուրեանց մի ոսկեզրծ արծաթեայ մեռօնաման Աղաւնի նուիրեց Ս. Տաճարիս Լշմիածնի:

Երանի որ ունիցի յիշատակ ի Սիօն ի Մայր Աթոռս:

Կփուլթամք մեր շնորհակալութիւն մատուցանել նոյն բարեսէր անձին:

ԳԵՐ. ՄԱԿԱՐ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՂԱՓԻՐԵԱՆ.

Ս. Միւռօնի օրհնութեան հանդիսին ներկայ գտանուիլ ըզձանալով ԳԵՐ. Մակար Ս. Արքեպիսկոպոս Թեմակալ Առաջնորդն Վրաստանի և Իմերէթի՝ եկն այսր ի Մայր Աթոռս ի 14 ամսոյս:

Նոյնպէս և ի 19 եկին ԳԵՐ. Գրիգոր Եպիսկոպոս Աղափիրեան Փոխանորդն Աղեքսանդրապօլոյ և այլ մերձակայ Եպիսկոպոսունք ոմանք:

ՀԱՆԴԵՍ Ս. ՄԻԻՌՕՆԻ ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՆ.

Ինչպէս ծանուցմամբք հրատարակեալ էր, ի 21-ն ամսոյս կարի շքեղ և փառաւոր հանդէսով կատարուեցաւ Ս. Միւռօնի օրհնութիւնը, յորում աւուր էր և Ե. Տարեդարձ Օծման Վեհ. Հայրապետի ամենայն Հայոց:

Մի քանի աւուրց մէջ ի բազում կողմանց՝ ի հեռաւոր և ի մերձաւոր քաղաքաց և տեղեաց հաւաքուեցաւ խուռն բազմութիւն մերազնեայ ուխտաւորաց՝ ամեն կարգի և աստիճանի արանց և կանանց՝ մեծաց և փոքունց. կային և օտարազգիք, նաև կառավարութեան պաշտօնակալք ոմանք և Երեւանայ Վսեմ. Նահապետական եկած էին:

Մեր Ս. Եկեղեցւոյ գլխաւոր և փառաւոր հանդէսներէն մին լինելով Ս. Միւռօնի օրհնութիւն, անշուշտ ամենայն Հայոց սիրտք ի թունդ կբաբախէին և բոցավառ ի խանդ կանձկային նոյն հանդիսի տեսութեան և շնորհացն մասնակցութեան, այլ առայնչափ բազմութեանն անձկութիւն Տաճարիս կձմէին մեր Վեհ. Հայրապետի սիրտը, բայց և այնպէս գիտաց Նորին Ս. Օծութիւն հանդիսատես կացուցանել և մխիթարել միանգամայն բազմութիւնը և ըստ կարելոյն գոհացնել:

Առաւօտեան ժամերգութեան աւարտմանէն իբր մի ժամ զինի՝ Մաղթանաց հանդէսն եղև ըստ սովորութեան, յորում երկու ճառեր կարդացուեցան:

Յետ իբր միոյ ժամու հնչեցին Ս. Պատարագի զանգակները. յայնմ միջոցի Վեհ. Հայրապետ և երկուտասան Արքե-

պիսկոպոսունք և Եպիսկոպոսունք կղզեստաւորէին ի Վեհարանն: Խորհուրդ խաչն երգելով՝ հանդէսն ելաւ ի Վեհարանէն, որոյ վսեմութիւն և մեծապայծառ և փառաւոր ճոխութիւն, դարաց սրտաշարժ եղանակք և զանդակահարութեանց դղըրդիւն՝ երկնից արձագանք կտային, և ժողովրդեան հոգեզուարթ և ջերմեռանդ զգացմանց և խնդամիտ և մխիթարեալ կերպարանաց ի տես՝ սիրտք ազգասէրք և հոգեռանգք փռձկեալ յարտասուս կշարժէին: Ո՛հ, գեղեցիկ էր օրն, զուարթ և պայծառ օրն, ակորժեղ եղանակն, հիասքանչ և վսեմադոյն հանդէս, իսկ ժողովուրդն խուռն՝ միանգամայն սիրտ ի խինդ և ի թունդ ողևորեալ և յափշտակեալ ի սէր Աստուծոյ և ի պարծանս Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ մերոյ:

Իսկ հանդէսն կազմեալ էր ըստ այսմ կարգի:

Վեհափառ և Սրբազնագոյն Հայրապետ՝ ունելով խաչ և Գաւազան ի ձեռին, Վաթորդիկոսական Ամպհովանոյ ներքև, երկու Վարդապետք բռնած էին շուրջառին քղանցները, յետուստ կրգային Վաթորդիկոսական գաւազանակիրն և քջցակալք, առջևէն կր տանէին երկու Աւագ քահանայք՝ սպիտակ կերպասի վերայ ոսկեթել բանուած և ոսկեթել ծոպովք պճնեալ Հայրապետական Քօղը՝ չորսանկիւններէն բռնած, սոցա քովերն էին Հայրապետական ձողաբարձ խաչ և Գաւազան բարձող երկու վարդապետք, առաջօք մոմակալք, և սոցա առջև միակարգ վեց վարդապետք կըլուրվառէին:

Վեհ. Հայրապետի աջ և ձախ կողմերէն կարգ ի կարգ գնացող Արքեպիսկոպո-

սունք և Լպիսկոպոսունք, այս ինքն է՝ մի կողմիններէն ի ձեռին բարձած էին Գեր, Մակար Արքեպիսկոպոսն զՍ. Գեղարդ, Գեր. Եղիազար Արքեպիսկոպոսն զԱջ Թովմայի առաքելոյ, Գեր. Ներսէս Լպիսկոպոս զՄասունս Պետրոս առաքելոյ, Գեր. Ստեփաննոս Լպիսկոպոս զԱջ Յակոբայ Արիեան, Գեր. Թադէոս Լպիսկոպոս զՄասունս Մատթէոս Աւետարանչի և Գեր. Գրիգոր Լպիսկոպոս Աղափիրեան զԱղաւնին Միւռօնակիր:

Իսկ միւս կողմիններէն ի ձեռին բարձած էին Գեր. Աբէլ Արքեպիսկոպոս զՄասունս չըն, յորում էր Ս. Փայտն Կենաց, Գեր. Մկրտիչ Արքեպիսկոպոս Բարամեանց զՍ. Աջն Լուսաւորչին, Գեր. Գրիգոր Արքեպիսկոպոս Սագինեանց զՔառաթե Խաչն Գետադարձ Պետրոսի Հայրապետի, Գեր. Սերոբէ Լպիսկոպոս զԱջն Մծբնայ Յ. Հայրապետին, Գեր. Գրիգոր Լպիսկոպոս Մուշեղեան զԱջ Արիստակէս Հայրապետի, և Գեր. Սերսովը Լպիսկոպոս զԱւետարանն:

Սոցա առջևէն կրկին երկու կողմը կարգ ի կարգ կերթային բազմաթիւ Վարդապետք, և ուխտաւոր Վահանայք, և Գպիրք Մայր Վանիցս եկեղեցական զգեստներով և շապկօք, որոց առջևէն Շաթիրք, իսկ Խաչվառք և մոմակալք հանդիսին մէջ տեղէն սակաւ միջոցաւ բաց՝ զառաջեալ Վաղի կերթային:

Ըստ այսմ՝ խուռն բազմութեան միջով — ընդ որ ուղի յորդած և երկու կողմ կանգնած էին Տէրութեան կանոնաւոր զօրքեր հրացանք ի ձեռին, որք զձանապարհս բացած և զբարեկարգութիւնն կրպակակէին, — քայլ առ քայլ կը յառա-

ջանայր հանդէսն և կմտանէր ի Ս. Տաճարն, յորում արդէն լցեալ խռնեալ էր մեծ բազմութիւն:

Երբ Ս. Հայրապետն մտաւ ի Ս. Տաճարն, սկսան Գպիրք ներդաշնակել Հրաշափառ Եպիսկոպոս Շարական: Ս. Պատարագը շարունակուեցաւ մինչ ցՈղջայն, դեռ առանց ասելոյ զՔրիստոս ի մէջ մեյ յայրնեցա՝ սկսաւ Միւռօնի օրհնութիւնը ըստ կանոնաց և արարողութեանց Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ, որ երկու և կէս ժամու չափ տևեց: Աւ ի ժամ Առաքելոյ Աղաւնոյ երգելով ձեթը օրհնելոյն՝ արտաքուստ հրացանք կարձակուէին: Օկնի աւարտմանն օրհնութեան Միւռօնի՝ շարունակեցաւ Ս. Պատարագը և աւարտեցաւ: Աւ ըստ առաջին հանդիսին՝ եկն Վահագիտո Հայրապետն ի Վահարանն, ուր օրհնեց ժողովուրդը և Եկեղեցական դասը, և արձակեց, և հանգստացաւ: Աւ գոհանամք զԱստուծոյ, զի առանց մեծ փնասու և կորստեան աւարտեցաւ այս հանդէս: Իսկ ժողովուրդն ամենայն ջերմեռանդութեամբ և երկկեղծութեամբ սկսաւ համբուրել զՍ. Միւռօնն:

Յետ արձակման Ս. Պատարագի՝ մի ժամ չանցած՝ առաջին սեղանի զանգակները հնչեցին և Գեր. Արքեպիսկոպոսունք և Լպիսկոպոսունք, երեւելի պաշտօնակալք և անձինք, և բաւական ուխտաւորք արժանավայելուչ պատրաստեալ սեղանը վայելեցին, և նուազածուք զօրացմէր աղղային երգոց՝ զնոռնորական և թատերական եղանակներով կհնչեցնէին իւրեանց նուագարանները և ժողովուրդը կը բռնուր: Աւ դպիրք երգեցին սրտաշնորհ

Ազգ. երգեր. սեղանի մէջ մի գեղեցիկ ճառ-
կարդաց Արժ. Ստեփան վարդապետ Մխի-
թարեանց, և ապա կենաց բաժակներ առա-
ջարկուեցան վասն Վ. Ե. Հ. Հայրապետի,
Ազգիս և Ակեղեցւոյս Հայոց, և միաբա-
նութեանս և Մայր Աթոռոյս, և կեցե-
աղաղակներով և հրացանաձգութեամբ
կը քամէին բաժակները :

Յերեկոյն լուսավառութեան և հրա-
խաղութեան բաւական լաւ հանդէս կա-
տարուեցաւ, ինչպէս և առաջին յերեկո-
յին միայն լուսավառութիւն եղած էր
վասն Գիշերապաշտաման :

Ահաւասիկ այսպէս վերջացաւ հանդէ-
սը և ուխտաւորք 4—5 աւուրց մէջ հետ
զհետէ մեկնեցան աստի երթալ յիւրա-
քանչիւր տեղիսն և ի հայրենիս, աստ ի
Մայր Աթոռս թողով իւրեանց ջերմե-
ռանդ համակրութիւնքը միանգամայն վա-
ռեալ և ոգևորեալ սրտերը, և ընդ ին-
քեանս տանելով հոգևոր մխիթարու-
թիւնները և արն գդացումները՝ որպի-
սեօք սիրած են և պիտի սիրեն զԱզգ, զԱ-
կեղեցի, զՄայր Աթոռս և շքմիածին և
զԳահակալս Սորին :

Համառօտ հաշուեցուցաւ աշխատեալ ար-
դեանց և ծախսաց լուծման Ազգային դըպ-
րոցին Հայոց Համախոյ վասն 1871 տի :

Խմբագրութեան Արարատ ամսագրոյ
Ինգրեմ գրութեանս հետ ուղարկած 1871
թուականի համառօտ հաշուեցուցալը ամենատե-
սակ արդեանց և ծախսոց Ազգային հոգևոր դպրո-
ցին Համախոյ Տրատարակել Արարատ ամսագրոյդ
միջոցաւ ի գիտութիւն Հայ հասարակութեան :

ԱՐԴԵՐԱՍ ԱՐԲԵՊԵՆՈՒՊՈՐ.

13 Ապրիլ 1872 տի, Շաբաթ :

Մ Ո Ւ Տ Բ

Ի. Կ.

Մնացորդ ի 1870 ամէ առ 1 յուն-	
վարի 1871 ամի գումարն	2772 70 1/2
Յարդեանց հոգևոր օրինակատա-	
րութեանց Հայոց ժողովրդականաց	
զիւղաքաղաքին Սալիանու	34 40
Ի խաչահամբոյր արդեանց ուխտա-	
տեղիաց Համախոյ վիճակի	11 92
Յարդեանց հոգևոր օրինակատա-	
րութեանց օտարականաց Համախոյ	
քաղաքին	13 50
Ի նուիրադրամոց պսակատեարց	
Համախոյ վիճակի	296 77
Ի դանձանակադրամոց ժողովրդաց	
յեկեղեցիս քաղաքաց Համախոյ վի-	
ճակի ի հինգ նաւակատեաց աւուրս	55 32
Ի թոշակադրամոց աշակերտաց	
դպրոցին վասն ուսումնառութեան	293 50
Ի նուիրադրամոց ստացողաց զծնն-	
դական և զարձակման ի հոգևոր կոչ-	
մանէ վկայագիրս	38 47
Գինք վաճառեալ գրեանց հան-	
դերձ շահաբերութեամբ	85 60
Ի սոկոսադրամոց մայր գումարաց	
Ուսումնարանին	192 30
Գինք վաճառեալ 4 փութ 6 3/4 ֆ.	
սպիտակ մեղրամոմոց հանդերձ շահա-	
բերութեամբ	187 59 1/2
Նուիրադրամ կտակեալ ի Համա-	
խնցի հանգուցեալ Պետրոսէ Սերգէյ-	
եանց	5
Ի կուպէկադրամոց ոռճկաց Ատե-	
նապետի և պաշտօնակալաց Կոնսիս-	
տորիայի	29 99
Նուիրադրամ ընծայեալ ի Համա-	
խաբնակ Պ. Աւագայ նալարեանց	300

Գումարն է 4317 7

Ծ Ա Խ Բ

Ի. Կ.

Ռոճիկք Ուսուցչաց և ծառայի. 1007 51

Ի զին պրիլի փայտի և այլոց ման- րաման ծախուց	87 30
Ի զին զնեալ դասական գրեանց	25 50
գումարն է	1120 31

Առ 1 յունվարի 1872 ամի մեայ
ուսու միարանի սեփհական մայր գու-
մար 3196 ռ. 76 Կ. յորոց 2847 ռ.
60 Կ. գտանին ի վերայ զանազան
անձանց տոկոսեք և 349 ռ. 70 Կ.
առ զանձապահն հոգաբարձութեան
Թեմական ազգային դպրոցի Հայոց
Համախոյ

3196 76

Ծանօթ. Բայց յայտնի զբանց ունի դպրոցն ստանալ 1) ի
Կոնստանդնուպոլսէն Հայոց Համախոյ ի զին մտաց առաքելոց յե-
կեղեցիս Բագուայ 135 ռ. 2) ի Մայր Եկեղեցւոյն Համախոյ
ի հաշիւ գնաց 4 փութ և 20 ֆունդ մամազնոց 102 ռ. 50 Կ.
3) ի կապալառուէ հողոց Մեքսարու վանից Ստեփան բէկի
Կեօկայեանց ապուռիկ կալուածադրամ վանս երկուց ամաց
այն է ի 1 էն Սեպտ. 1869 ամի ց 1 նոյն ամսոյ 1871 ամի
100 ռ. 4) մնան առ 1 Յունվարի 1872 ամի առ գրաւածառն
հոգաբարձութեան ուսումնարանական անվաճառ գրեանք 160
հատ, արժողութեամբ և հանդերձ չափաբերութեամբ 93 ռ. 35 Կ.

Լուսագիր-իւան Արարայ ամսագրոյ.

Ըստ յանձնարարութեան խորհրդոյ Ժողովոյն
Մարդասիրական Ընկերութեան յանուն սրբոյն
Գրիգորի Լուսաւորչի, և համաձայն 53 յօդուածոյ
բարձրագոյն հաստատեալ կանոնադրութեան նո-
րա, առաքելով ընդ սմին նոյն Ժողովոյ նախագա-
հի բոլոր գործունէութեանց հաշիւը յաղագս
1871 ամի, որ ի 25 Յունվարի տարւոյս կարդաց
նա տեղւոյս եկեղեցւոյ բակում՝ նորակառոյց շի-
նութեան զահլիճում Ժողովուած Բագու գանուող
ընկերութեան Անդամոց առաջին, խոնարհաբար
խնդրում եմ ի տեղեկութիւն համայն Անդամոց
ընկերութեան և ի լուր Հայ ազգիս, տպագրել այս
հաշիւը պատուական Արարատի թերթերումը յետ
այնորիկ, երբ յառաջագոյն կհրատարակվի ընկե-
րութեան դրամոց հաշիւը, զոր խմբագրութիւնը
ունի ստանալ զանձապետ պարոն Թումայեանցէն:

Առնաբալիք Մարգարէի. Ընկեր-իւան

Ս. Վ. արշալեանց

7 Ապրիլի 1872. Բագու:

ՀԱՇԻԻ

ՆԱԽԱԳԱՀԻ ԺՈՂՈՎՈՅՆ ԽՈՐՀՐԴՈՑ ՄԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ
ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ԶԱՆՈՒՆ ՍՐՈՑՑ ԳՐԻԳՈՐԻ ԼՈՒՍԱՈՐԻ-
ԶԻՆ ՀԱՅՈՑ ՎԱՍԵ 1871 ԱՄԻ:

ՍԻՐԵԼԻ ՀԱՆԳԻՄԱԿԱՆՔ ԵՒ ԵՂԱՐԳ ԻՄ.

Ձեզ քաջ յայտնի է, որ իւրաքանչիւր մարդ,
քանի որ այս աշխարհում վայելում է և զուար-
ճանում աստուածապարգև զանազան տուրքի-
րով, չլիտի մոռանայ, որ Աստուած նրան ստեղ-
ծել է ոչ թէ միայն իւր անձը պարարելու, և զի-
շիւ ու ցերեկ որովայնամոլութեան ու անախառու-
թեան ետեւից ընկած՝ իւր ոսկի ժամերը հեղու-
թեան, քնոյ և զանազան ունայնութեանց մէջ
անցուցանելու համար, այլ զարգարելով նրան ըստ
իւր պատկերի, բանականութեամբ, իշխանական
հոգւով, մտքով, դատողութեամբ, ընտրողութեամբ
և այլ բարոյական ձիրքերով, պատուիրել է վա-
րել իւր կեանքը ոչ թէ անասունների նման ա-
ռանց պատասխանատուութեան, այլ կարգելով
նրան տնտես կամ կառավարիչ կամ ինչպէս թա-
գաւոր հոգեւոր և մարմնաւոր գործոց վերայ. իւր
սուրբ օրէնքներով սահմանել է այնպէս, որ իւ-
րաքանչիւր մարդ նախ պարտաւոր է հաշիւ տալ
իւր խղճմտանացը ամենայն զիշեր՝ երբ կմտանէ ի
քուն յիշելով ինչ որ գործել է ամբողջ օրվայ
մէջ բարի կամ չար. երկրորդ՝ եթէ վերակացու է
ընտրուած մի ազգային կամ քաղաքական պաշ-
տօնի հասարակութեանը, և երրորդ, մահից յետ
ահեղ դատաստանի օրում Արարչին:

Անցեալ տարի իմ հաշուետեսութեանս մաս-
նաւորապէս բացատրելով Մարդասիրական Ընկե-
րութեան հիմնադիր անդամոց գործունէութիւնը
որք ցոյց էին տուած նորա հաստատութեան օրից
սկսած, բոլոր դժուարութիւնները և արդիւնքները,
որ պատահել էին մինչև ընդհանուր Ժողով կազ-
մելը, և յետ այնորիկ յայտնելով Ընկերութեան
Ժողովոյն խորհրդոյ գործերը կառավարելու հա-
մար ընտրած ութ անդամոց ջանքը, որ յընթացս
1870 ամի ընկերութեան դրամական գումարը շա-
տացնելու և նորա անդամոց թիւը բազմացուցա-
նելու համար ի գործ էին դրել, մի և նոյն ժամա-

նակ առաջի հանդիսականացդ ես խոստացայ՝ եթէ Աստուած յաջողեցէ՝ իմ կարողութեանս չափ կատարել այն պարտաւորութիւնները, որոնք կախված են ինձ յանձնած պաշտօնից։ 2էմ կարող պարծենալ այսօր ձեր առաջը այնպիսի սխալագործութիւններով, որոնք իմ կարողութիւնիցս վեր են, և որք գուցէ սպասելիս կլինէիք տեսանել դործունէութեանս ասպարիզում անցեալ տարվայ շրջանում, այլ կամենում եմ ճշմարտապէս ցոյց տալ ձեզ և մանրամասն յառաջ բերել այն ամենը ինչ որ կարողացել եմ գործել և աշխատել յօգուտ Ընկերութեանս և Ազգի։

2է անյայտ իմ ընկերակից խորհրդակից Անդամաց, որ ընկերութեան Խորհրդի գործերը և գործառնութիւնը որպիսի անկարգութեան մէջ էր մինացած իւր հաստատութեան ժամանակից սկսած, վասն որոյ իմ հայեացքը դարձուցանելով որպէս գործերի, նմանապէս և ընկերութեան բոլոր հաշիւների գումարաց վերայ, կարգադրեցի նրանց օրինաւոր կերպով համաձայն բարձրագոյն հաստատեալ կանոնադրութեան։

Որովհետեւ այս ընկերութեան գլխաւոր նպատակն է լուսաւորութիւն և բարեգործութիւն տարածել Հայոց մէջ, ես և Խորհրդոյ Անդամք լաւ իմանալով, որ մի այդպիսի ազգօգուտ աստուածահաճոյ գործը յառաջ տանելոյ և անսասան պահպանելոյ համար հարկաւոր է գտնել նախ գործունեայ և ազգասէր անձինք, և ապա դրամական այնպիսի միջոցներ, որ Ընկերութիւնը կարողանայ աներկիւղ տարածել իւր բարեգործական թիւերը մեր խղճալի Հայոց ուսումնակարօտ և աղքատութեան դառն լծի տակ կաշկանդված տկար անդամաց վերայ։ Այս հիման վերայ շատ օրեր խորհուրդ առնելով իմ անդամակցաց հետ, վերջապէս առանձին օրադրութեամբ սահմանադրեցինք՝ դիմել սիրելի ազգայնոց ընդհանրութեանը շրջաբերական նամակներով հրաւիրելով Անդր-Վովկասեան քաղաքներում և Ռուսիոյ քանի մի քաղաքաց մէջ բնակվող ախանաւոր ծանօթ ու անծանօթ անձինքներին, որ նորա ի սէր սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին, (որոյ անուամբ հաստատուած է այս ընկերութիւնը) հղան և աշխա-

տեն նորա անդամաց թիւը բազմացուցանել։ Ահա շրջաբերականի պարունակութիւնը։

№ №

«Պատիւ ունիմք յայտնելու, որ Բագու քաղաքում ի 21 Մայիսի 1864 ամի բարձրագոյն հրամանաւ Օգոստափառ Վայսեր հաստատուած է Մարդասիրական Ընկերութիւն յանուն սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին, և թէ այս ընկերութեան նպատակն է տարածել լուսաւորութիւն և բարեգործութիւն Ռուսաստանի հպատակ Հայոց մէջ, այս ինքն աղքատ Հայերի երկեսն զաւակաց, ըստ չափու կարողութեան տալ բարոյական և մտաւորական կրթութիւն, նպաստամտոյց լինելով նոցա չքաւոր անդամներին զանազան քրիստոնէալայել բարեգործութիւններով,»

«Ահա այս հիման վերայ ընկերութիւնը իւր եօթնամեայ կացութեան մէջ թէպէտ հանդիպել է զանազան անյայտող դիպուածների, որք արդեաւ իմ եղան իւր ժամանակին Ընդհանուր Ժողով կազմել համաձայն 16-րդ յօդ. իւր կանոնադրութեան, որ ընկերութեան գործերը ուղղութեամբ յառաջ տանուէր, սակայն 1870 թուականի սկզբում կառավարիչք ընկերութեան գործոց տեսնելով որ Բագու գտնուող անդամաց որքանութիւնը լրացած է այնքան թուով, որով կարելի է Ընդհանուր Ժողով կազմել, առանձին շրջաբերական նամակներով հրաւիրեցին ի Բագու՝ բոլոր ընկերութեան ինչպէս Բագույ՝ նմանապէս միւս Անդր-Վովկասեան քաղաքներում գտնուող անդամներին. ուստի ի 25 Յունվարի նոյն 1870 ամի օրիորդաց ուսումնարանի մեծ դահլիճում առ ներկայութեամբ ժողովեալ Հիմնադիր և անփոփոխ անդամաց, որք ընդ ամենը քառասուն հոգի էին, կազմուեցաւ Ընդհանուր Ժողով, և այս ժողովում ձայների առաւելութեամբ ընտրուեցան նոյն Ժողովոյն խորհրդոյ գործերը կառավարելու համար, երեք տարի ժամանակաւ՝ նախագահ և 8 անդամք, նշանակելով այս վերջիններից մինը Գանձապետ, իսկ միւսը Ատենադպիր,»

«Այն արժանաւիշատակ օրից սկսած, Խորհրդոյ նորընտիր անդամք բաց ի 40 անփոփոխ անդամներից, որ կարողացան գտնել Բագու կամ այլ

քաղաքներում, յետագայ գործունէութիւններն են
ցոյց տուել յօգուտ մեր ազգին» :

«Նախ, օրինաւոր ձեռով բարեկարգեցին օրիոր-
դաց ուսումնարանը, ուր ուսանող աղջկերք սովոր-
ութեամբ դրել և կարդալ Հայոց և Ռուսաց լեզու-
ներով, ձեռագործութիւն, երգեցողութիւն և տըն-
տեսական կառավարութեան ձեւերը : Ուսումնա-
րանը այժմ համաձայն ցանկութեան և միջնոր-
դութեան անդամոց գտնվում է ի թիւս հոգևոր
ուսումնարանաց ընդ հոլանաւորութեամբ Աճհա-
փառ Վաթուղիկոսին մերոյ» :

«Երկրորդ, բացեցին Բագու քաղաքում մի տը-
պարան, որ ունի երկու ընտիր մամուլներ իւր նո-
րածոյ տառերով Հայոց, Ռուսաց և Թուրքաց :
Խորհրդայ անդամք աշխատում են ևս առաւել
բարւոքել այս տպարանը, ըստ մեծի մասին այն
խսէ նպատակով, որ տպագրուին և բաժանվին
կամ ձրի կամ արժան գնով բոլոր Աղզային ղըու-
րոցաց և ուսումնարանաց հարկաւոր ուսանելի
դասագրքեր, նմանապէս և այլ աղբագուտ ուսումն
նական, պատմական, ձեռագիր և հաղորագրատ
տպագրուած գրեանք :

«Երրորդ, առանձին օրագրութեամբ սահմա-
նադրեցին անդամք, որ շարունակաբար իւրաքան-
չիւր տարի ի 21 Մայիսի, այս ինքն ընկերութեան
հաստատութեան օրը, Օրհնութիւն և Պատարագ
մատուցանեն աղօթելով և բարեմաղթելով առ
Աստուած վասն բարօրութեան և կենաց Օգոստոս-
փառ կայսեր և վասն կենաց սիրելի անդամոց ընկե-
րութեան, բարեխօսութեամբ սրբոյ Հօրն մերոյ Գը-
րիգորի Լուսաւորչին, նմանապէս Լուսաւորչի Ա ի-
րապէն իրանելու օրը, ընկերութեան հանգուցեալ
անդամոց հոգւոյ համար Պատարագ մատուցանել» :

«Չորրորդ, բացեցին գրատուն և թանգարան,
ժողովելով նոցա մէջ զանազան ձեռագիր և տը-
պագրած հին և նոր գրքեր, օրագրութիւններ Հա-
յոց, Ռուսաց և այլ Եւրոպական լեզուաց, որոց
թիւը առ այժմ հասնում է մինչև 500 հատոր» :

«Հինգերորդ, չորս երիտասարդք շարունակում
են իւրեանց ուսումը, երկուքը Բագուայ Գիմնա-
զիւում, երրորդը Մոսկվա և չորրորդը Պետեր-
բուրգ, ստանալով ընկերութեան դանձարանից
նշանակեալ գումարը վասն ապրուստի և բն» :

«Աւելցրորդ, Բագուայ ծխական ուսումնարա-
նի ծախսին ընկերութիւնը օգնում է իւրաքանչիւր
տարի նշանակեալ գումարը հատուցանելով, որ
աղքատ Հայոց զաւակները ևս առաւել յառաջա-
դէմ գտնուին ուսման մէջ, և բաց ի սրանից՝ նուի-
րում են չքաւոր ուսանողաց ձրի դասագրքեր» :

«Եօթներորդ, ընկերութեան դանձարանից իւ-
րաքանչիւր տարի Յայտնութեան և սուրբ Յարու-
թեան օրերում բաժանվում է Բագուայ այրեաց
տնանկ և աղքատ Հայերին սահմանեալ գումարը,
նմանապէս մոռացման տակ չեն մնում և այլ աղ-
ջի կամ եկաւոր աղքատներ» :

«Ութերորդ, Համախոյ նորահաստատ օրիոր-
դաց ուսումնարանի պահպանութեան միջոցները
աւելի յուսալի կերպով զօրացնելու համար՝ նշա-
նակված է նմանապէս ամեն տարի դրամական գու-
մար ընկերութեան դանձարանից» :

Եւ «Իններորդ, համաձայն միջնորդական խնդ-
րոյ Անդամոց խորհրդոյ արդէն ստացուել է Նորին
Օծութեան Աճհափառ Վաթուղիկոսի օրհնառաք
լուծումը՝ Բագուայ նորաչէն Մայր Եկեղեցւոյ բա-
կում կառուցանել շինութիւններ, որոց մէջը կա-
րողանան տեղաւորվել ծխական և օրիորդաց ու-
սումնարանները, տպարանը, գրատունը, նմանա-
պէս և Առաջնորդարանը : Հինութեանց հիմնա-
կութիւնը սկսվել է Հրաշափառ Համբարձման օրը
և պիտի վերջանայ մինչև Նոյեմբեր ամիսը ներկայ
տարւոյ» :

«Այս յիշեալ բաները ընկերութիւնը չհամա-
րելով բաւարարութիւն իւր մտադրած ազգօգուտ
նպատակներին՝ պարտաւորվում է ընդարձակելու
համաձայն կանոնադրութեան և միւս այլ քաղաք-
ներում Հայոց մէջ իւր գործունէութիւն, որոյ
մասին ըստ չափու իւր կարեաց շարունակում է
ջանացողութիւն : Ի հարկէ Ձեզ քաջ յայտնի
է, որ Հայոց պաժեան ղրութիւնը համեմատելով
լուսաւոր ազգաց ծխալի գործոց հետ՝ նման է
(կարող ենք անել) մի վերաւորեալ և կիսակեն-
դան հիւանդի, որի բժշկութեան յոյսը և ակնկա-
լութիւնը կախուած է մի անբակտիւ միութենից
և կամ միաբանական ընկերութիւնից. առանց այս
նախանձելի երկնառաք շնորհաց, նորա քանի մի
գործունեայ որդւոց յառաջադիմութիւնները և բա-

րոյական շինութիւնները կրն՝ թանան կաղ ի կաղ և կմնան միշտ անկատարութեան և թերութեանց մէջ ։

«Մարգարտիրական ընկերութեան մի միայն նպատակն է մեր սիրելի ազգի ուսումնակարօտ որդեց մէջ տարածել այն լուսաւորութիւնը և բարեգործութիւնները, որից այժմ զուրկ է մեր ազգը, եթէ Աստուած կ'յաջողէ և նորա նիւթական միջոցները ժամանակին թոյլ կտան ։ Խորհրդոյ անդամը վերոյիշեալ քանի մի բարեգործութիւնները՝ ընկերութեան խորին և բազմադարեան ակնկալութեանը նայելով՝ մեր ազգի լրութեան դանձանակի մէջ այրի կ'նոջ լումային կնմանի. բայց մի այդօրինակ ազդօգուտ շինութիւնը և մտարգութիւնը կատարեալգործելու համար, Ընկերութիւնը պէտք է ունենայ այլ քաղաքներում ազգասէր անձինք, որոց միջնորդութեամբ և հետևողութեամբ կարելի լինի բազմացուցանել իւր անդամաց թիւը, որով միմիայն կարող է ունենալ յարատևութիւն ։

«Ասան որոյ Խորհրդոյ անդամք հաստատ տեղեակ լինելով ձեր քաղցր և մարդասէր ընաւորութեան կողմանէ, դիմում են առ Ձեզ և խոնարհաբար խնդրում են ի փառս և ի պատիւ Լուսաւորիչ Հօլն մերոյ, աշխատութիւն յանձն առնէք հետեւ, զուցէ Աստուծոյ օգնականութեամբ և Ձեր յորպորանօք կարողանաք գտնել քանի մի պատուաւոր, անփոփոխ կամ տարեկան անդամներ, որոց կոչումն և հատուցանելի գումարի որքանութիւնը նշանակված է ի 12-րդ յօդ. կանոնադրութեան, որոյ քանի մի օրինակ սրա հետ հանդերձ վկայադրօք խորհուրդը առաքելով առ Ձեզ՝ կրկին խնդրում է նորընտիր անդամաց անունը և պատուանունը դրել վկայադրում նշանակելով և ընծայեալ գումարը ։

«Խորհրդոյ անդամք մեծ վստահութեամբ յոյս ունին, որ Դուք նոցա այս խնդիրը չէք թողնել անկատար ։ Հաւատացէ՛ք, որ Ձեր ամենափոքր ևս հետևողութիւնը և աշխատութիւնը այսպիսի բարեգործական ասպարիզում մնալու են խորհրդոյ անդամաց սրտիւրում անմոռանալի և իւրաքանչիւր տարի Ձեր պատուական անունը նոքա կ'արտաւորվին հրատարակել բաց ի ազային օրագիրներէց

և այլ առանձին տպագրութեամբ իւր ազգին հաշուետուութեան մէջ ի լուր և ի մխիթարութիւն Հայաստանի ազգասէր որդեց, որը ի հարկէ ըստանալու էք և դուք իւր ժամանակին ։

Սրանից յետոյ տեսնելով՝ որ ընկերութեան գումարներից զոյացած օգուտը հազիւ թէ կարողանում է պահպանել պատշաճաւոր կերպով տեղւոյ օրիորդաց ուսումնարանը, օգնել ծխական Դպրոցին, նպաստել քանի մի ուսանող որդեգրաց և այլն, ընդ սմին ունենալով ի նկատի որ տեղւոյս նորաշէն «Սուրբ Լուսաւորիչ» եկեղեցւոյ դասի սրահում ձեռնարկուած շինութիւնները վերջանալուց յետոյ պիտի պահպանուին բարեկարգ վիճակում, վասն որոյ կրկին շրջաբերականներով դիմեցինք դէպի բոլոր Բագու գտնուող ընկերութեան անդամները, որ իւրաքանչիւրը նրանցից աշխատի մինչև այս Յունվար ամիսը գտնել մի մի անփոփոխ անդամ և մի քանի տարեկան անդամներ ։ Ահա և այս շրջաբերականի բովանդակութիւնը ։

№ №

«Երբ առաջին Ընդհանուր ժողովում Մարգարտիրական ընկերութեան անդամք և ձեր յարգութիւնը ընտրեցիք մեզ երեք տարի ժամանակաւ ընկերութեան անդամաց գործը կառավարելու, նորա օգուտը պահպանելու և անդամաց նուիրած գումարների տոկոսիքը Աստուածահաճոյ ձեռնարկութեանց գործածելու, այն օրից սկսած մէք — Ընկերութեան Խորհրդոյ անդամքս սեպհական պարտաւորութիւն ենք համարած համաձայն 13 և 14 յօդվածների բարձրագոյն հաստատեալ կանոնադրութեան ջան ի գործ դնել յառաջագոյն շատացնել անդամաց թիւը, որով միայն կարող է այդ միաբանական շինութեան հիմքը հաստատ մնալ և որով կարելի է Ընկերութեանը սփռել Հայերի անսպասարկած մաքնեղէն երկրի վերայ բարի սերմեր և ժամանակին կթել ազգաշահ պտուղներ ։

«Մենք մեր տկար կարողութեանը չափով կարողացանք աւելացնել այնքան անդամներ և գտնել այնպիսի միջոցներ, որոնցից զոյացած օգուտը հազիւ թէ կարողացաւ պահպանել մինչև ցայսօր տեղւոյս Օրիորդաց ուսումնարանը, օգնել ծխական դպրոցին, նպաստել մի քանի ուսանող

որդեգրաց և ցոյց տալ երբեմնապէս զանազան քրիստոնէաւայել բարեգործութիւններ: Բայց տեղւոյս Եկեղեցւոյ բակում ձեռնարկուած շինութիւնները (որոց մէջ պէտք է կենդրոնական տղայոց և օրիորդաց Ուսումնարանները, Տպարանը, Առաջնորդարանը, Գրադարանը և Ընթերցարանը, որոնք շուտով պէտք է վերջանան,) պիտի պահպանուին ապագային հաստատուն և բարեկարգ վիճակում որպէս յիշատակ և ապացոյց ազգասիրական ուղւոյ Անդամներին. մանաւանդ որ Մարդասիրական Ընկերութիւնը հաստատուած է այն մտօք, որ Հայոց ազգի ականաւոր անձինք իրանց կարողութեան չափով ընծայաբեր լինին և Անդամդուռելով աշխատեն ընդարձակել Ընկերութեան գործունէութեան ասպարէզ այնպէս, որ մեր ազգի չքաւոր ծնողաց ուսումնակարօտ որդիքը չ'մնան առանց հոգատարութեան:,,

,, Աւերջին տարեկան հանդիսում (որ կատարուեց Օրիորդաց ուսումնարանի դահլիճում,) Խորհուրդը ներկայ գտնուած Անդամներին բաժանեց մի մի ժապաւինեալ տետրակ այն մտօք, որ իւրաքանչիւրը նրանցից աշխատի գտնել մի տալուայ ընթացքում՝ գտնէ մի անփոփոխ կամ մի քանի Տարեկան Անդամներ, որ այս տարուայ հաշուետուութեան մէջ Խորհուրդը շնորհակալութեամբ յիշէր աշխատողաց և նոցա գտած Անդամների անունները, Ցաւում ենք, որ այն ակնկալութիւնները և յոյսերը ի զուր եղին. վասն զի ահա տարին անցնում է, ոչ մի գովելի հետեանք չ'տեսնուեցան: Խորհրդական Անդամք ճարահատեալ շրջաբերական նամակներով ղիմեցին այլ քաղաքներում գտնուող Հայերին, և ի վերայ այսր ամենայն չ'նայելով Բագուայ մէջ գտնուող Անդամների անմտադրութեանը, կրկին յորդորեցին, որ նոքա իրանց սուրբ պաշտօնը անյապաղ աշխատեն ի զուր տանելու, լաւ հասկանալով, որ իւրաքանչիւր Հայի երակներում ազգասիրական ջերմեռանդութիւնը մեռած չէ և ամեն միւնը ծանաղում է Ընկերութեան նշանակութիւնը քրիստոնէական կեանքի մէջ:,,

,, Ուստի, աղէիւ բարեկամ, Խորհրդական Անդամք խնդրում են և աղաչում Ձեզ, ի սէր ազգութեան, ի սէր մեր ուսումնակարօտ աղքատ

զաւակներին և ի սէր մեր բազմերախտ Հօր սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին աշխատեցէք Ձեր կարողութեան չափով աւելացնել Ընկերութեան անդամների թիւը, կամ գտնէ գտնել մինչև Յունվար ամիսը մի անփոփոխ Անդամ, ինչպէս և Խորհրդոյ Անդամք պարտաւորւած են խրաբանելուրը գտնել երկու անփոփոխ Անդամ: Ձեր և ձեզապիսի անձանց օգնականութիւնը մեծ յոյս կարող է տալ Ընկերութեան Խորհրդին, որով և նա կարող է ցոյց տալ յառաջադիմութիւն իւր գործունէութեան ասպարիզում: Հաւատացէք, որ Ձեր հետեւողութիւնը անպտուղ մնալու չէ. և հաստատուն յոյս ունինք, որ Ձեր անձնական գործերից առաւել կաշխատէք և ազգասիրաբար այս աստուածահաճոյ նպատակը յառաջ տանելով անմահանալ Ընկերութեան և Ազգի յիշատակարանում և բարի անուն թողնել Ձեր ապագայ սերնդոց սրտերում: Երբ Աստուծոյ յաջողութեամբ ճարեցիք Անդամ, խնդրում է Խորհուրդը յայտնել Ընկերութեան Գանձապետ Պ. Գրիգոր Թումանեանցին, որ և պարտաւոր է տալու սահմանեալ կարգով վկայագիր:,,

Մեծ յոյս ունէինք, որ մի այսպիսի ձեռնարկութիւն բարեսէր Հայոց սրտերի անդաստանում արձագանք պիտի ունենար և մեր անդամոցս թեւերին զօրութիւն տուող ուրախառիթ լուրեր պիտի բերէր, որպէս զի խրախուսուած և սիրտ առած կարողանայինք յառաջ վարել մեր ընթացքը: Սակայն Նախախնամութիւնը այլ իմն կերպ փոխեց այս մեր ակնկալութիւնը: 1871 թուականի ամառվայ գործունէութեան և ուրախութեան ամիսները տարօրինակ ներգործութիւն ունեցան իւրաքանչիւր մարդոյ սրտում: Ահաբեկուած խօլերայի մահածին ժանիքների անողորմ հարուածներից՝ ժողովրդականներից շատերը չուեցին իրանց բնակարաններից զանազան տեղեր՝ որ իւրեանց գլուխները մի կերպ ազատեն, և այս պատճառաւ իւրաքանչիւր մարդոյ միտք և հօդին ըմբռնուած մահուան երկիւղով և որպէս թէ սէրը դէպի հայրենիք և դէպի իւրեանց ընտանիքը անգամ համարեաւ ստուել և անհետացել էր նրանց սրտերից: Սակայն երբ ցաւը մեղանից Աստուծոյ ողորմութեամբը հեռացաւ և

անհետանում են դեպի անդամք ճանապարհը. ուր են արդեօք, պատուական դիմումներն «Արարատ», «Ճեռաքաղ», «Հիւսիսային», «Մասնաց Սղանին», «Միածանը», «Հիւսիսը», «Համալսարանը», «Կուռնը», «Գարունը», «Վաճառականը», և վերջապես, «Հայկական Աշխարհը»։ Ինչ եղան. ուր գնացին . . . Թէև Հայրենասէր Մեծարգոյ խմբագրականը, ամենայն ներդրելուն յանձն առան, ամենայն վորձեր փորձեցին, և ի վերջոյ ամեն հնարները ի դուրս դրին, բայց հասարակութեան վատ հետեւած անտարբերութիւնը ասելի զօրեղ հանգիստացան քան զնոցա զօրաւոր հնարները։ Եթէ այսօր մեր հասարակութեան ձեռքին տեսնեն ստացուած մի նոր լրագիր, միւս օրը կարժանանաս նորան տեսնելու. ոչնչացած, և ուրով անհետացել են կամ անհետանում են մի ամբողջ տարուայ ու և իցէ մի լրագիր . . . Ես ինքս չառ անգամ ակնատես լինելով այս խղճմտանաց բնագիծ մաներէլի սովորութեանը, ցանկեղով ստիտ խորքից նոցա վերայ, ժողոված եմ նոցա մտից և փոխարէնն հասարակ թղթեր եմ հատուցած . . . անա այս եմեր լրագրաց կամ ամսագրաց անյաջող խղճալի վիճակը, որ ժողովուրդը երբեք չեն կարգում, մինչև անգամ և մեր պատուաբան մի քանի երիտասարդք . . . Երանի էր մեզ որ մերոյ վաղորդ հասկանային որ լրագիրը չէ թէ մի օրական է, ոչ, այլ նա ևս մի տարուց յետոյ կազմել տալով լինելու և մի մեծ պատուական գիրք, որ շատ ժամանակներում հաւանական կ'ըլլին նոցին իմաստասիրել և կարգալ, որով և մեր բազմավիշտ Հայոց Սգրք յառաջ կ'ընթանայ և լուսաւորութեան շաղկին մէջ կ'մտնի։ Իսկ կազմեալ գիրքը որ կայ, դարերով մնումէ ժողովրդի մէջ և տեսում է սերնդէ սերունդ և այնպէս անցնում է քանի մի դարեր, ինչպէս մեր առաջ հանդիսանում են մեր ընտանիքի նախնեաց բաղմամբ տալու գեանքն, որպէս էր և մեր արաւիք Բեդիւն Պատմագրութեան արշալոյս կազմեալ գրքակը, որը բաւականին փոշալի անկիւններէց աղատուելով հասել էր և այս մի վատ փոշալի անկիւններ, որից, և վերջապէս մեր նախատուութիւնը տպագրութեամբ և հանդերձ հրատարակութեամբ ի լոյս ներկեց։ Մեր հասարակութիւնը, անհասարակ որ և իցէ գիրք թէ շատ վատ ևս լինի, այնու ամենայնիւ, վասն զի Գիրք է, հասկացար ուրեմն Գ. Բ. Լ. Ղզարեցի բարեկամ, որ մենք պիտոյ է անշուշտ անհաշիւ ժողովրդի հասկացողութեանը առ ժամանակ և նոցանով գործ տեսնել մեզ ժողովուրդն է պէտք, ժողովուրդը . . . և ոչ մի քանի հետադուրս Աւելորդ չեմ համարում Ձեր առաջ գնել և այս ժամուոյում, որ մինչև օրս մեր արաւիք Բեդիւն գրքից հրատարակուել է մի միայն Ռուսաստանի մէջ, 1036 օրինակ, որը դուրս է եկել տպագրութեան մասուլից այս 8 էն Մայիսի, և իսկոյն հրատարակուել է, որ մինչև լինում է 7 միւս, որ այսքան հրատարակութիւնը եղել է, և միթէ կարող էր որ և իցէ մի լրագիր այսքան հրատարակութիւնը կատարել (բաց ի Ս. Նշմանայն ուրարտուն, որ հնարը ինչպէս ասացիք բոլորովին այլ է. բայց սորա համար էլ ակնորդ չենք համարում ստել, որ մեր գիրքերի . . . քահանայք թող թէ ժողովուրդականքը, երբեք չեն կարգում, մինչև անգամ, մենք ակնատես ենք եղել շատ տեղերում, որ թղթերն անգամ կորած չեն. ինչ կարծիք, մեր Տնարարութեան արհամարանքներն շատ անգամ երկար քարոզութեամբ և համոզութեամբ կարգուել ենք նոցա մօտ և ցոյց տուել լրագրաց ամենադիւրսութիւնը . . .)։ Վերջապէս, թէև ակնորդ էի համարում Ձեր ամեն մի խօսքի հերքումը Ձեր աչքի առաջ դնել, բայց իբրև Տնարար մարդկութեան սնդուկ պարտականութիւն, կամեցայ Ձեզ եղբայրաբար զգուշացնել, որ միւսանգամ հրապարակ ելնելու ևս իմանաք, թէ ինչ է Ձեր արածը կամ խօսացածը*)։

Աբգար Ս. Գոռ-լաբրեանց.

1872.

յնչեան:

(*) Թէև մեր այս քննութիւնը մենք գրի էինք Ուստիմիրի վերջում ևս ուղարկել էինք «Մեղուի» խմբագրութեանը ձեռնար բնականօրէն պ. Սմատայ Սարգիսեան, որին մենք խնդրած էինք թէ «Եթէ խմբագրութիւնը չը կամենայ հրատարակել յետս ստա-

(Հիւսիսային հրապարակութիւնը ինչպէս է.)

ՀԱՇՅԻ ՀՈԳԱՐԱՐՁՈՒԹԵԱՆ

ՀՈԳԱՐԱՐ ԴՊՐՈՑԻ ԱՂԵՔՍԱՆԳՐԱԳՈՒՈՅ.

Խմբագրութեան Արարատ Ամսագրոյ

Լրագրատեր Աղգայինը գուցէ յուշաբերին, որ 1869 թուականի մէջ մեր Աղգատեր և Ուսումնարարած Վեհափառ Հայրապետ յարգիլի և սուրբ Սոնդակա հաստատեցաւ Հոգաբարձութիւնը (*) Աղգային Հոգեւոր Ուսումնարանի Հայոց Աղէքսանդրապոլու, ինչպէս և սոյն թուականի, Արարատ, ամսագրի և Մեղու Հայաստանի, լրագրաց միջոցաւ նմանապէս և 1870ի Արարատայ Սեպտեմբր ամսոյ ամսատետրի մէջ հրատարակուած է։

Հոգաբարձութիւնն իւր ստանձնեալ աղգասիրական վսեմ պարտաւորութիւնն օրպիտի կերպի կատարելու նկատմամբ և ուսումնարանի կից և մօտից վերաբերութեամբ, ցարդ ինքնին հաշիւ չէ տուած աղգային հրատարակութեանց միջով, և այս այն պատճառաւ, որ կային այնպիսի արգելադիրներ, որ չէին ներքէ իւր այդ նպատակն կամ լաւ ևս ասել պարտաւորութիւնը իրա ժամանակին կատարելու, ինչպէս յայտնի է տեղական Հոգեւոր Ատնին. բայց որովհետև Հոգաբարձութեանս գործակատարութեան երեքամեայ շրջանն լրանալու մօտ է և այլ ևս չ'կամի շարունակել, վասն որոյ թէ ի փոփոխութեան քաղաքիս և թէ ուրիշ տեղի Աղգայնոց՝ պարտ համարեցաւ իրան իւր գործառնութեան և ուսումնարանական մօտից և ծախուց վերաբերութեամբ հետեւեալ հաշուեցուցակն հանդերձ կարեւոր տեղեկութիւններով ուղարկել բարեկան խմբագրութեանը Արարատայ և ինքրեւ զօրա հրատարակութիւնն միջոցաւ

ցեք՝ ինչպէս եւ առ խմբագրութիւն նմանին մէջ եւ որը խմբագրութիւնը ընդունելէն զինի խտուացել էր տպագրելու, բայց ուշանալու պատճառաւ կրկին գրեցինք նոյն մտքով, այս ինքն կամ տպագրել կամ յետ դարձրել՝ բայց պ. խմբագիրը ոչ ինչ դարձրեց՝ ոչ էլ տպագրեց. չլիտմ ինչ էր տակիք . . . բայց մեր հոգս չէ (Թէև պ. Հայկազունց տնայտա քննութիւնը մեր «Գալիկ Բեդի» մասին տպագրեց, պ. Բ. Լ. այս Ղզարեցոյ դէմ «Մեղուի» 37 համարում, բայց ես պարմաք չէ, որովհետեւ պ. Հայկազունցն եւս «Մեղուի» բաւականին նիւթի տուողն է, ուր ինքն չէր կարող ջղապարել մենք հրապարակաւ յայտնուծ ենք մեր խորին շնորհակալութիւնը պ. Հայկազունցին որ բարեհաճեց ճշմարիտ հայացքով անպատուութիւնը երեւան հանել)։ Մենք այն սովոր ուղարկեցինք «Մեղուին» (ան եւս փոփոխութեամբ, որ պ. Բ. Լ. Ղզարեցոյ դրած իբր քննութիւնը «Մեղուի» մէջ էր, ուստով որ խմբագրութիւնը անպատուութեամբ կ'ըմանարակէ։ Բայց կարծիքներս և յոյսներս ի դիմել լինելու ապագա, անս նորից գրեցինք որ եւ ուղարկեցինք . . . խմբագրութեանն «Արարատայ» հրատարակելու, ի լուր, եւ ի տեղեկութիւն Աղգիս ճշմարտ Սեպտեմբր։

(*) Այս Հոգաբարձութեան անդամակիցներէն ոմանք նախ քան այս հաստատութիւնն վաղ ժամանակից ևս վարում էին այդ պաշտօնն հասարակութեան և Հոգեւոր խիստանութեան հաւուքեամբ։

Հայրենասօգուտ ամսագրորդ, այս միայն ասելով ըստ բանի Աւետարանին թէ «Ծառալոյք անպիտանք էաք, եթէ ո՛չ զոր ինչ պարտն էր, գէթ զոր ինչ կարէաք առնել՝ արարաք»:

Արդարեւ Հոգաբարձութիւն մը որքան փափազանօք լցուած լինի իւր զգացմանց և պարտաւորութեան համաձայն ընթացուցանել Ոսումնարանի կառավարութիւնն, չէ՛ կարելի, որ խոշորոտնեցու չ'հանդիպի. ի վերայ այսր ամենայնի մեր Հոգաբարձութիւնն թէ և կարճ միջոց, սակայն իւր խղճի ազդուութեամբն և մանաւանդ վերջին ժամանակներն փճակիս բարձրան Փոխաւորի գործակցութեամբ կարողացաւ բաւականին նպաստել Հոգեւոր Ոսումնարանին վերաբնութեամբ ուսումնական, նիւթական և տնտեսական մասանց, քանզի յիշեցան Հոգաբարձութեան իւրոյ բաց ի բազմատեսակ և հանապազօրեայ հոգատարութիւններէից կարողացաւ դիտաւորապէս յետապա յիշատակութեանց արժանի վաստակներն ևս անմահացուցանել: Դժբանս ի գործ զրաժիրաւունք ստանալով Հոգեւոր բարձրագոյն իշխանութիւնէից վերանորոգեց կրպակներն^(*) Ոսումնարանական փողով, և այնու համարեայ երկպառակս արդիւնաւորեց նրանց եկամուտները յօգուտ Ոսումնարանի երէրորդ թոշակաւորութիւնն աշակերտաց, որ գրէ թէ ընդունուած է ամեն արքունական և ազգային դպրոցաց մէջ ուսումնարաններու նիւթական դրութիւնն՝ հասաւանդելու դիտմամբ, մեր Հոգեւոր դպրոցի մէջ տեղի չէր գտած երբեք և ժողովուրդն անսովոր մնալով՝ շատ դժուարին կերեւէր նրանց այն նորամուծանիս պահանջն, որով չէ թէ միայն զգալի մնաւ ի հետեւէր Ոսումնարանի նիւթական միջոցին, այլ և ստունարտութիւնն ծնողացն դէպի Ոսումնարանն և իւրեանց զաւակներու դաստիարակութեան հոգացողութիւնն: Այս պատճառաւ Հոգաբարձութիւնս յանձն առնելով բաւականաչափ ծախքութիւն սահմանաւորեց այդ արդեանց աղբիւր ևս, ու նրանով ոչ սակաւ ընդարձակութեան ասպարէզ բացաւ Ոսումնարանին: Երբոր ի նկատի ունենալով մինն ուսումնարանի յետադիմութեան պատճառներուն, այս է պակասութիւնն և միանգամայն չ'ծարուիլն պատշաճաւոր դասական գրեանց և այլ կարեւոր պիտոյից և նիւթեղինաց, որք են քարտեզներ, աշխարհացոյցներ, գնտակ և ըն. Հոգաբարձութիւնս հոգաց բերել տալ այնպիսիներ ի մօտաւոր և ի հեռաւոր

քաղաքաց, թէ և դեռ սակաւաբանակ, և բանալ փորրիկ գրամաճառանոց յօգուտ Ոսումնարանին և ի վերութիւն աշակերտաց^{*)}: Զորբոր իրաւի թէ որ Ազգային դպրոցի մը վարչութիւնն կարօտուէ Հոգաբարձական աշխատութեան և այն աւելի ըստ նիւթական մասին, բայց ըստ ուսումնականին աւելի կարեւորութիւն համարուած է արժանաւոր Տեսուչ մը ունենալն, յորմէ զուրկ էր մեր Հոգեւոր դպրոցն, իսկ մեր Հոգաբարձութիւնն թէ և ցաւ ի սրտի մորմնքէր այդ մասին և մտաց աստանդական թափառելով և առ տեղեան հարկեր և սկզբնաւորութիւններ հնարելովն յանկարծ հանդիպեցաւ ազգասէր բարերարներու իննամոցն, որոնցից պատրաստած պղպիտում տեսչական փսեմ՝ պաշտօնին բարձր Ոսումնարաններու մէջ յաջողեցաւ Հոգաբարձութիւնս բերել տալ ի հեռաւոր տեղեաց և նորա մանկավարժական արհեստիւ ճոխացած աշխատանցն ենթադրել Ոսումնարանի ուսումնական մասն^{**)}, որով քաջայայտ մնաց Հոգաբարձութիւնս թէ արտաքոյ իւր Հոգաբարձական պարտաւորութիւնից ևս վայելելու է նորա արդիւնաբերութեան արգասիքն: Հեբերորդ՝ մեր Հոգաբարձութեան ներքոյ դատուած Հոգեւոր Ոսումնարանի դաստանց սենեակներն շինուած լինելով ի վերջին ամս 1830 թուեկու ի ժամանակս առ Տէր հանդուցեալ Նիկողայոս Արքեպիսկոպոսի յաջորդի վիճակիս ժողովրդոց նոր գաղթականութեան միջոցներն, արդարեւ ունին շատ անյարմարութիւններ հակառակ այժմեան լուսաւորեալ պահանջներու, և այդ բոլոր թերութիւններն միանգամայն լցուցանելու անձեռնհաս լինելով Հոգաբարձութիւնս կարաց միմիայն փոքր ի շատէ յոցա անյարմարութիւնքն բառնալ, ընդ նմին երկու հատ մեծաղիր և բաւականին յարմարութիւն ուզող զահլիճանէ դաստառուններ կառուցանել տալ ո՛չ սակաւ ծախիւք Ոսումնարանի, մտադրեալ գոյով մնացեալներն ևս յարմարեցնել նրանց, թէ և չ'յաջողեցաւ Հոգաբարձութեանս, բայց քաջայայտ է որ յաջորդքն չեն թողներ և այդ մասն առանց իւրեանց արժանաւոր ուշադրութեանս: Վեբերորդ՝ Ոսումնարանի նիւթական միջոցն ինչպէս ներքեւ կարէ ամենայն ընթացացէր տեսչականալ, մեծաւ մասամբ կայանայ դրամականից

(*) Այս կրպակներն առաջ տեղւոյս Հայոց Աւագ եկեղեցւոյն կրպակներն, մեր Հոգաբարձութեան ժամանակին համաձայն առաջադրութեան Հոգեւոր կառավարութեան տեղւոյս առ Սինոդն սրբոյ Էմիլիանի, մեր Ոսումնասէր Վեհափառ Հայրապետ բարեհաճեցաւ իրաւունք տալ, որ այդ կրպակներն նորոգուին Ոսումնարանի փողով և նոցա եկամուտներն Ոսումնարանն ստանայ մշտապէս, ինչպէս որ հրատարակուած է 1870 ամի Արարատ ամսագրի Սեպտեմբերի մէջ:

(*) Այս ձեռնարկն ևս կարէ արդիւնաւոր աղբիւր մը արդեանց լինելու Ոսումնարանին ոչ պակաս քան զառաջինն, թէ յաջորդ Հոգաբարձութիւնն Հոգեւոր Ոսումնարանի փոքր ի շատէ մտադրութիւն դարձնէ սորա վերայ և յանձն առնու պահանջելի դժուարութիւններն:

(**) Այս Տեսիլ և նախընթաց չորրորդ պարբերութեան ուսումնարանական նիւթեղինաց առթիւ չէ մուսնաւոց երբեք Հոգաբարձութիւնս անմահ յիշատակաց արժանի բարերարութիւնքն մի քանի Ազգասէր իշխանաց Ս. Պետրոսեղայ, որոց բարերարութեան գործն մանրամասնութեամբ դեռ միջոց կուենանք լրութեան Ազգայնոց հաղորդելոյ:

որ մուրհակաւ գտնվումէ զանազան անձանց վերայ, ուրեմն այդ մասին էլ փոքր ինչ բարեկարգ դրու- թիւն տալու համար Հոգաբարձութիւնս այժմէն պատրաստի գտնուած գումարովն բերել տուեց ար- քունի դրամանոցի տոմսակներ, որ հետ գհետէ այդ մասն ևս յապահով վիճակի մէջ կացուցանէ և Ուսումնարանն փնասուց չհանդիպի ձախող դէպ- քերից: Եւ ինչպէս Հոգաբարձութեանս ան- դամակիցներն ծանաթած լինելով՝ որ Ուսումնա- րանի դաստիարակութիւնն և ժրաջան Ուսուցչաց դառն աշխատութիւնքն ի զուր կանցնին, թէ որ անական դաստիարակութեան և ծնողական հոգա- տարութեան հետ լծորդուած չ'լինին, իրան ձանձ- րութիւն չհամարեց քանի քանիցս հրաւիրել Աշակերտաց ծնողներն և իննամատարներն ու- սումնարանի սենեակն, ուրանոր զգացուցանելով նոցա պարտքերն՝ պարտաւորեցուց նրանց, որ ծա- նաչեն ծնողական վսեմ՝ պարտաւորութիւնն և յայնմ հետէ այնպէս շարժին թէ տան և թէ Ուսումնարանի վերաբերութեամբ, ինչպէս որ ար- ժանն է. և իրաւի՝ այս ձեռնարկն ևս բաւականին արդիւնաբերութիւն ցոյց տուեց Աշակերտաց վե- րահասութեան և յառաջդիմութեան մասով:

Ներկայիս յիշուց Ուսումնարանի.

Ո. Կ

1. Յմուտ 1871 ամի ունէր մուրհա- կադրօք գումար ըստ ժապաւինեալ մատենի 10513 14

2. Յընթացս նոյն 1871 ամի զոյցաւ զանազան արդիւնք Ա. յարդեանց հրա- շալի պատկերի եօթն վիրաց սուրբ Աստուածածնի՝ յերից մասանց երկու մասն և Ամենափրկչի՝ Աւետարանի յե- րից մասանց մի մասն խառն ընդ ար- զեանց մասանց սրբոց 957 2

Բ. Ի կրպակավարձուց ինորոյ նո- րոգելոց 431 94

Գ. Ի թոշակադրամոց յԱշակեր- տատեարց 675

Դ. Ի նորոգ բացեալ դրամաձա- ուանոցէ 91 78

Ե. Ի տոկոսադրամոց ըստ մուրհա- կադրաց 1173

Տարեկան մուտք դպրոցի 3328 74

Բարդկելով ընդ մայր գումարին լինի 13841 88

3. Յընթացս նոյն ամի եղեալ է ծախս. Ի ոռձիկ Տեսչի, Ուսուցչաց, ծառայի և այլ Ուսուցչական վար- ձատրութեանց 1871

Բ. Վասն շինութեան երկուց դա- սատանց 1053

Գ. Վասն կարկատանաց և վերանո- րոգութեանց դպրոցին և վասն շինու- թեան գրասենեանց, գրատախտակաց

և այլ պիտոյից, նոյնպէս մասամբ կրպակաց 267 30

Դ. Ի պէտս այլ և այլ մանր ծա- խուց դպրոցին 89 77

Ե. Ի զին վառելարայտի 48 60

Զ. Ի զին մեքելի վասն բնակարա- նի տեսչի 43

Է. Ի հաշիւ ոռձկաց վերոյգրեալ պաշտօնատարաց դպրոցի վասն 1872 ամի 371

Գումարն ծախուց 3723 67

Զորս ի բաց բարձեալ ի մայր գու- մարէն ըստ ժապաւինեալ մատենից մնայ 10118 21

Կ. Յաւելլով ի վերայ սոյն գումա- րի մնացեալ յապառիկս և յարտա- քոյ ժապաւինեալ մատենի

Ա. Գին պատրաստի գտանեցեալ ի գրամաձառանոցի զրեանց և զա- նաղան ուսումնարանական իրեղինաց 250 69

Բ. Ստանալի թոշակադրամք յաշա- կերտատեարց ցվերջ 1871 ամի 48

Գ. Ստանալիք ի վարձադրամոց կր- պակապանաց ի հաշոյ անցեալ ամի և ներկայ տրետի 88

Դ. Դեռ ոչ մուծեալք ի հաշիւ ու- սումնարանական մտից ըստ ժապա- ւինեալ մատենի 1711 80

Լինի ընդ ամէն 12216 70

(Սպորադիկ ինքն շահաբաշխաց.)

Ի 12-ն Յունիսի 1872 ամի

Սպորադիկացի

ԳԵՐ. ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՈՒՆԷ ԳԻՐԳՈՐ ԱՂԱՆ

ՓԻՐԵԱՆ ԵՒ ՍԵՐՈՎԵՐ:

Ի 29 ամնոյ՝ Գեր. Գրիգոր Նախկուպոս Աղափի- րեանցն վերադարձաւ յԱղէքսանդրապոլ:

Նոյնպէս Հաղպատայ Վանահայր Գեր. Սերովէ Նախկուպոս Արարատեան՝ որ եկած էր հանդիսա- կից լինել Ս. Միլոսնի օրհնութեան, վերադար- ձաւ ի Հաղպատ:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՌԱՅ ԳԱՀԱՆԱՅ ՏՕՒՍԱՆԵԱՆՑ:

Նոր — Նախիջևանայ Ս. Գէորգ Եկեղեցւոյ Աւագ քահանայ բարեկրօն Յովհաննէս Տօխ- տանեանց 300 ռուբլի կտակեց յօգուտ Մայր Ա- թոռոյս:

Հրապարակական շնորհակալութեամբ կրովնիք յիշեալ Աւագ քահանայի սոյնպիսի բարեգործու- թիւնը:

ՍՈՒՐԶԱՆԳԱԿ ԲԻՒՋԱՆԳԱՆ

ԱՄԲԱՍՏԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԷ:

(Բ. Խոն ճապարակ)

Ուստի և ազդի մը ղեկը իւր ձեռքը բռնող մարդը, եթէ մէկ աչքով իրեն ներկայացեալ խնդրոյն լաւ կողմը, միւս աչքովն ալ չար կողմը դիտելու է: Սակայն Խրիմեան միշտ լաւ կողմին կը հակի. ապացոյց է ըսածնուս՝ զինուորատուութեան խնդրոյն մէջ, Կրօնական Ժողովոյ գոյութեան խնդրոյն մէջ և սա Վաթիկանական խնդրոյն մէջ՝ յայտնած բանաստեղծական կարծիքներն, մինչդեռ այս երեք խնդրոյն մէջ ալ բացարձակ կերպով տեսնուեցաւ թէ՛ որքան սուղի պիտի նստէին ազդին՝ եթէ ազդն այդ բանաստեղծական կարծեաց շարքուցիւ բառերուն հետեւէր:

Բայց դեռ ասոնք սկիզբն էին երկանց:

Գեռ խնդիրներ կան որոշելի. դեռ հնութիւններ կան տապալելի, դեռ ճամբաներ կան ի մի ձուլումն առաջնորդելի. ուրեմն նոր «բլան», մը նոր շաւիղ մը պէտք էր ձեռք առնել և ահա գտան զայդ, որ է հետեւեալ ամբաստանութիւնը թէ՛ ասոնք՝ (ազդին շահը և ապագայ վտանգները ցուցնողները) Խրիմեանը հրաժարացնել կուզեն:

Ասով կրնան բանաստեղծութեան սիրահարները խաբել, բայց ազդին շահը մտածողները չեն կարող խաբել. օրտա ամենայնիւ ալ չեն կարող զԽրիմեան գործիք ընել իրենց ձեռքը և կանգուն պահել զայն:

Մէք անկեղծօրէն խօսելով մեկ քանի խօսք կուզենք ընել:

Հայրի՛կ, ալ բաւ սեպէ երկու տարիէ ի վեր Բ. Պրան պաշտօնեայ ազգայնոց իրատեսներուն անսալովք քիչ մ'ալ Հասարակութեան դարձիր. քիչ մ'ալ պարզ Հայերուն դարձիր. քիչ մ'ալ անցնալդ միտքդ բեր. յիշէ թէ ո՛վ զՔեզ այդ գահը բարձրացուց և ինչո՞ւ համար բարձրացուց. Բու նախորդներդ միայն Պատրիարքարանի մէջ առնչմով պաշարեալ էին, դու գիշերով ցորեկով ինքզինքդ ատոնց նուիրեցիր, ատոնց տուններն քու տունդ ըրիր. քու նախորդներդ Եկեղեցիները կը

պտրտէին գոնէ տարին մէկ մէկ օր, դու այդ ալ ըրած չունիս. քու նախորդներդ այդ միջոցաւ գէթ հասարակաց կարծիքը մօտէն կը շօյաիէին. դու այդ կարծեաց դէմ ալ ականջդ գոցեցիր. ձեր նախորդները իրենց կարգակիցներով կը բոլորուէին, անոնց հետ կը խորհէին, կը խորհրդակցէին ու կը գործէին, իսկ Դուք անոնց ալ երեսը նայած չունիր. մէկ քանի անգամ ամէկը մէկանց հրաւիրեցիր, բայց անկէ ալ յուսահատեցաք. Ձեր նախորդները եկեղեցական խնդիրը եկեղեցականներով կը տնօրինէին, դուք էֆէնտիներով կը տնօրինէք. ահա Երուսաղէմայ մեծ խնդիրն, ահա Սոյ կաթողիկոսութեան խնդիրն և ահա հիմայ ալ Եջմիածնայ Վաթիկանական խնդիրը. ձեզ մեծ գործեր տեսած ըլլալու փառասիրութեան կը շողքորթին, դուք ալ պարզմաբար կը խաբուիք առանց դիտելու թէ՛ ձեզ համար ամէնէն մեծ գործը հնութիւնները իրենց վիճակին մէջ պահելն է. հաւատացէք Հայրի՛կ, թէ ներկայ, պահուս մէջ մեր հնութիւնները իրենց վիճակին մէջ չը պահելու ուխտեալ ամենահզօր մարմիններ կան դադանի. հաւատացէք թէ ի մի ձուլումն յառաջ վարելու համար, միմիայն պէտք եղած բանը հնութիւնները քանդել և բնաջնջ ընելն է. հաւատացէք թէ Ձեր բազմած աթոռն իսկ հնութիւն մ'է. եթէ հնութեանց հաւատարիմ չըլլաք, ձեր աթոռն ալ վտանգի տակ է. մէկ խօսքով, խաւարեալ եղէք քաղաքականութեան առջև, իսկ լուսաւորեալ եղէք Ազգային կենաց ընթացքին մէջ. ոչ կարեմք ըսէք էֆէնտիներուն՝ բայց ամենակարող եղիք ազգային յառաջդիմութեան արգելքները բառնալու. Պապութիւնը եթէ սխալ մը ունեցաւ, ամեն բանի առջև անխտիր «ոչ կարեմք» ի հետեւին է. եթէ Պապը իւր Ժողովրդեան խիստ մեծ մասը կորսնցուց, Ժողովրդեան դէմ «ոչ կարեմք», ըսելուն համար է, իսկ եթէ դեռ իւր Աթոռը կը պահէ և տէրութեանց առջև քիչ շատ պատկառելի դիրք մը ունի, քաղաքագիտաց դէմ «ոչ կարեմք», էն մաղիւ՛ չափ չը շեղելուն շնորհիւն է, ուստի դարձեալ կըսեմք, Ժողովրդեան համար ամենակարող եղիք, իսկ էֆէնտիներու համար, «ոչ կարեմք», մը: Երուսաղէմայ Պատիրարքը եթէ իր բոլոր ուժովը «ՈՉ ԿԱՐԵՄՔ» մը

չը ձևանար, Լատինք շատոնց մեր վանքը յափշտակած էին. գիտեմ՝ դէշ դաղափար ունիք՝ ոչ կարեմք, ին վրայ. բայց համոզուեցէք թէ՛ դանակըն ալ սիրելի գործիք մը չէ, այսու ամենայնիւ ունի իւր օգտակար ծառայութիւններն. Յունաց Պատրիարքն Պուլկարաց խնդրոյն մէջ իրաւունք չունեցած ըլլալը չը զիտնալու չափ տղայ չէ. բայց տես ինչպէս իր բոլոր ուժովը ոչ կարեմքին և տիեզերական ժողովոյ պլլուել է. Ասով ըսել չեմք ուզեր թէ՛ Տէրութեան դէմ՝ դժուարութիւններ յարուցէք. բնաւ, տէրութիւնը մեր իրաւանց մասին բան մը անգամ ըսած չէ. որ դուք ալ անոր դէմ՝ դժուարութիւններ հանելու ատկուելք. այլ մեզնէ անոնք, որք մեր հնութեանցը կը դաչին և քաղաքագէտ կը ձևանան, անոնց նկատմամբ է խօսքս:

Եֆէսոններու մէջ աղագսերնք ալ կան, բայց կարող չին Ձեզ իրենց զգացումն յայտնել, վաւերն զի իրարմէ կը վախնան. ասոնց մէջ անանկներ կան, որ նոյն իսկ Ձեր իրենց հետ մտերիմ բարեկամ ըլլալն չեն ուզեր. բայց չեն կրնար ալ քաղաքավարութեան դէմ մեղանշել. Դուք կը հասկնաք մեր զորոնք ակնարկել ուզելու. Անուն տալ չենք ուզեր:

Ահա մեր վերջին խօսքը այս է. Դուք ժողովուրդեան մարդ էիք, Պատրիարք ընտրուելէդ ի վեր մեծատանց մարդ եղաք. դարձէք դարձեալ ձեր առջի վիճակը և ժողովուրդեան մարդ եղիք. մեծատունները Ձեզ՝ երբ պատրիարքութենէ իյնաք՝ կը թողուն, ինչպէս թողուցած են շատերը. իսկ ժողովուրդը միշտ Ձերն է և Դուք ժողովուրդեան. ժողովուրդը՝ Պատրիարք եղաք, ժողովուրդեան Պատրիարքը եղիք. Ձեզ ընտրողները՝ կը կրկնեմք հոս, մեծատունները չէին, ժողովուրդն էր. Սիսը բարձրացուցիք, Էջմիածինը նուաստացուցած եղաք. պատմութեան առջև, ժողովուրդեան առջև պատասխանատու էք. Էջմիածնայ ծաղրողներուն դէմ լուռ կեցաք. դարձեալ պատասխանատու էք. Էջմիածնայ կաթողիկոսին կոնդակները երևան չը հանեցիք ու պահեցիք. դարձեալ պատասխանատու էք. զիտցիք որ՝ Էջմիածինը նուաստացնել որչափ ազգին ձեռքն է՝ զայն բարձրացնելը ազգին ձեռքը չէ այնչափ. Դուք մենէ

աղէք զիտէք թէ՛ անոր անունը մեր Ս. պատարագին մէջ ասկից 30 տարի առաջ ինչ ազդեցութեամբ և որչափ դժուարութեամբ կրցաւ յիշուիլ. վերք մ'է այս յաղթանակը ոմանց սրտին վրայ. այս վերքը Ձեր ձեռքովը բուժելու ձեռնարկած են. Ձեզ բոլորովին փոխած են. կրնաք դարձեալ դադրեցնել տալ այդ յիշատակութիւնը, բայց չէք կրնար դադրեցնելէդ վերջը զիւրուս թեամբ նորէն շարունակել տալ:

Ուստի Հայրիկ. Ձեզ Պատրիարքութենէ ձրգելու մարմինը Ձեր շուրջը և Ձեր գործոցը մէջ փնտռեցէք. վասն զի եթէ ընդհանուր քուէարկութեամբ Ազգին ղեմէք թէ՛ Հայրիկը կուզէք՝ թէ՛ Էջմիածինը. — Աղգը՝ Հայրիկն ալ կուզենք, Էջմիածինն ալ կրսէ. իսկ եթէ Դուք Էջմիածինէն բաժնուիք ու առէք զայն՝ այն ատեն վստահ եղիք թէ՛ Հայրիկին վրայ կը ցաւիք. իսկ Էջմիածինէն չենք բաժնուիր կըսեն և վերջապէս Էջմիածնայ համար կրնաք զոհ երթալ. հետևաբար զոյշ կեցիք այն Աթոռին դաչելէ. միշտ երբ Սիս և Էջմիածին բառերն լսէք՝ մի բանաստեղծաբար խորհիք, այլ խնդրոյն դէշ և քաղաքագիտական կողմերն աչքի առջև ունեցէք. զի ասոնք Ձեր ձեռքով բաժանման հիմը կը ձգեն, ազգատեաց մէկ յաջորդնուդ ձեռքով շէնքը կը շինեն. մի վերջապէս անձերնուդ վստահիք. այլ վստահեցէք՝ հնութեանց ձեռք չը դաչելու դրութեան. զի հոն է ազգին և Ձեր աթոռոյն շահը. օրսպիք:

ՎԵՃ. ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ.

Յառաջակայ Յունիս ամսոյ սկիզբները Վ. Ե. հափառ և Սրբազնագոյն Հայրապետ ամենայն Հայոց պէտք է երթայ ի վանան Հառիձոյ՝ որ ի խիչաղ՝ օգտափութութեան համար: